

ΤΟ ΟΔΟΙΠΟΡΙΚΟΝ ΤΗΣ ΑΙΘΕΡΙΑΣ

ΕΞ ΕΠΟΨΕΩΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗΣ*

ΥΠΟ

ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ

Όμοιου Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

2. Λειτουργικὰ στοιχεῖα τοῦ Ὀδοιπορικοῦ τῆς Αἰθερίας.

α') Τόποι λατρείας.

Πρὸς κατανόησιν τῶν λειτουργικῶν περιγραφῶν τῆς Αἰθερίας δεόν ἐν πρώτοις νὰ ἔχη τις ὑπ' ὄψει τοὺς ἐν Ἱεροσολύμοις καὶ τοῖς περιχώροις αὐτῶν ὑπάρχοντας τόπους λατρείας, εἰς τοὺς ὁποίους ἀναφέρονται αἱ περιγραφαὶ αὗται. Ἐν Ἱεροσολύμοις ὑπῆρχον ὁ ἰ. ναὸς τῆς Ἀναστάσεως, ἦτοι τὸ κυκλικὸν μνημεῖον τοῦ Παναγίου Τάφου τοῦ Κυρίου· ἡ πεντάκλιτος βασιλική, ἣτις ὠνομάζετο «μείζων ἐκκλησία» (ecclesia major) ἢ «Μαρτύριον», διότι αὕτη εὐρίσκεται εἰς τὸν Γολγοθᾶν, δηλαδὴ μετὰ τὸν τόπον τοῦ Σταυροῦ· καὶ τὸ μεταξὺ Ἀναστάσεως καὶ Μαρτυρίου ἐσωτερικὸν αἶθριον μετὰ τοῦ βράχου τοῦ Γολγοθᾶ καὶ τοῦ Σταυροῦ (ad Crucem). Ὁ τελευταῖος οὗτος χώρος ἦτο διπλοῦς, περιλαμβάνων ἀφ' ἑνὸς τὸ μέρος, ὅπερ ἀναφέρεται ὑπὸ τῆς Αἰθερίας ὡς ante Crucem, ἦτοι μεγάλην αὐλὴν περιστοιχιζομένην ὑπὸ στοῶν, καὶ ἀφ' ἑτέρου ἐν ἐστεγασμένον οἰκοδόμημα μικροτέρων ἀναλογιῶν, προσδιοριζόμενον διὰ τῆς ἐκφράσεως post Crucem. Ὡσαύτως αἱ περιγραφαὶ τῆς Αἰθερίας προϋποθέτουν τὸν ἐπὶ τῆς Σιών ἰ. ναὸν τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων, ὅστις ἦτο ἀνεγερμένος ἐπὶ τοῦ κατὰ τὴν παράδοσιν τόπου, ἐνθα οἱ Ἀπόστολοι ἀνέμενον τὴν ἐπιφοίτησιν τοῦ ἁγίου Πνεύματος, καὶ τὸν ἰ. ναὸν εἰς τοὺς πρόποδας τοῦ Ὄρους τῶν Ἐλαιῶν (in monte Eleona). Ἐν Βηθανίᾳ ἦτο ὁ ἰ. ναὸς τοῦ Λαζάρου, ἐν Βηθλεὲμ ὁ ἰ. ναὸς τοῦ σπηλαίου τῆς Γεννήσεως⁴³.

β') Ἡ τελεσιουργία τῆς Εὐχαριστιακῆς Θείας Λειτουργίας.

Λίαν ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ὑπὸ τῆς Αἰθερίας ἐπισήμανσις τῶν στοιχείων τοῦ πρώτου τμήματος τῆς Θείας Λειτουργίας, ἦτοι τῆς Λειτουργίας

* Συνέχεια ἐκ τῆς σελ. 599 τοῦ προηγουμένου τόμου.

43. L. Fendt, μν. ξ., σ. 72. Louis Duchesne, μν. ξ., σ. 473.

τῶν Κατηχομένων, περὶ τῆς ὁποίας δὲν γίνεται λόγος ὑπὸ τοῦ Κυρίλλου Ἱεροσολύμων. Ἡ Αἰθερία ἐπισημαίνει μόνον ὅτι παρουσιαζεν ἰδιαίτερον δ' αὐτὴν ἐνδιαφέρον. Διὰ τὰ λοιπὰ περιορίζεται νὰ λέγῃ «ὡς παρ' ἡμῖν», δηλαδή ὡς ἐν Νοτίῳ Γαλλίᾳ ἢ Βορειοδυτικῇ Ἰσπανίᾳ. Ἐπομένως ἡ Αἰθερία δὲν παρέχει πλήρη περιγραφὴν, ἀλλὰ παρουσιάζει σημειώσεις.

Ἰδιαίτερον ἐντύπωσιν ἐνεποίησεν εἰς αὐτὴν τὸ —ἀσφαλῶς ἄγνωστον εἰς τὴν πατρίδα τῆς— γεγονός, ὅτι ἀναλόγως πρὸς τὸν τόπον τῆς λατρείας καὶ τὸ ἑορτολογικὸν περιεχόμενον τῆς ἡμέρας προσηρμύζοντο τὰ ἀναγνώσματα, οἱ ὕμνοι, τὰ ἀντίφωνα καὶ αἱ προσευχαί (πρβλ. κεφ. 35 καὶ 43)⁴⁴. Τὸ γεγονός τοῦτο εἶναι, κατὰ τὴν Αἰθερίαν, «σφόδρα εὐάρεστον καὶ σφόδρα θαυμαστὸν (ἄξιον μνείας)»: «*Illud autem hic ante omnia valde gratum fit et valde admirabile (memorabile), ut semper tam hymni quam antiphonae et lectiones, nec non etiam et orationes quas dicet episcopus, tales pronuntiationes habeant, ut et diei qui celebratur, et loco in quo agitur, aptae et convenientes sunt semper*» (κεφ. 47)⁴⁵. «Ὅθεν τὸ Ὀδοιπορικὸν τῆς Αἰθερίας μαρτυρεῖ τὴν ἔναρξιν τῆς ἀναγνώσεως ὠρισμένων περικοπῶν. Τοῦτο ἦτο εὐκολώτερον νὰ συμβῇ ἐν Ἱεροσολύμοις, ἔνθα αἱ ἐκδηλώσεις τῆς λατρείας ἐγίνοντο ἐπ' αὐτῶν τῶν τόπων τῆς ἱεραῆς Ἱστορίας (πρβλ. κεφ. 26, 29, 31-39, 43)⁴⁶. Τὰ ἀναγνώσματα ἀνεγινώσκοντο ἑλληνιστί καὶ μετεφράζοντο εἰς τὴν συριακὴν γλῶσσαν. Ὡσαύτως Ἕλληνες καὶ λατῖνοι *fratres* καὶ *sorores* μετέφραζον ταῦτα εἰς τὴν λατινικὴν πρὸς χάριν τῶν ἐννοούντων μόνον ταύτην⁴⁷.

Τὸ κήρυγμα ἐγένετο πάντοτε ἑλληνιστί, ἀκόμη καὶ ἐὰν ὁ ἐπίσκοπος ἠδύνατο νὰ ὀμιλῇ εἰς τὴν συριακὴν γλῶσσαν. Πάντως καὶ τὸ κήρυγμα μετεφράζετο εἰς τὴν συριακὴν γλῶσσαν. Κατὰ τὴν Κυριακὴν ἐκέρυττον ὅσοι ἤθελον ἐκ τῶν πρεσβυτέρων καὶ μετ' αὐτοὺς ὁ ἐπίσκοπος («... *de omnibus presbyteris, qui sedent, quanti volunt, praedicent, et post illos omnes episcopus praedicat*» (κεφ. 25· πρβλ. κεφ. 27 καὶ 43)⁴⁸. Συνήθως τὸ κήρυγμα ἐστηρίζετο ἐπὶ τοῦ περιεχομένου τῆς εὐαγγελικῆς περικοπῆς τῆς ἡμέρας (κεφ. 26)⁴⁹.

44. Louis Duchesne, μν. ἔ., σ. 496-497.

45. Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 501.

46. L. F e n d t, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 73.

47. Louis Duchesne, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 501: «*Lectiones etiam, quaecumque in ecclesia leguntur, quia necesse est grece legi, semper stat qui siriste interpretatur, propter populum, ut semper discant. Sane quicumque hic latini sunt, id est qui nec siriste nec grece noverunt, ne contristentur, et ipsis exponit episcopus, quia sunt alii fratres et sorores greci latini, qui latine exponunt eis*».

48. L. F e n d t, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 73. Louis Duchesne, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 477-478.

49. L. F e n d t, ἔνθ' ἄνωτ.

Ἡ Αἰθερία, περιγράφουσα τὴν συμμετοχὴν τῆς εἰς τὴν Θεϊαν Λειτουργίαν, ἣτις ἐτελέσθη ἐπὶ τοῦ ὄρους Σινᾶ, γράφει: «Ἐτελέσθη ἡ Θεία Εὐχαριστία συμφώνως πρὸς τὸ Τυπικὸν καὶ ἐκοινωνήσαμεν. Μόλις ἐξήλθομεν ἐκ τοῦ ναοῦ, οἱ ἱερεῖς τῆς περιοχῆς ἔδωκαν εἰς ἡμᾶς ὡς εὐλογίαν φροῦτα»⁵⁰.

γ') Προβαπτισματικαὶ Κατηχήσεις - Βάπτισμα - Μυσταγωγικαὶ Κατηχήσεις.

Ἡ Αἰθερία ὁμιλεῖ τόσον περὶ τῶν Κατηχέσεων πρὸς τοὺς κατηχομένους καὶ περὶ τοῦ Βαπτίσματος, ὅσον καὶ περὶ τῶν Μυσταγωγικῶν Κατηχέσεων (κεφ. 45-47).

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ὀνοματογραφίαν τῶν Κατηχομένων, τὸ Ὀδοιπορικὸν τῆς Αἰθερίας πληροφορεῖ ἡμᾶς, ὅτι ἐκεῖνος, ὅστις δίδει τὸ ὄνομά του, δίδει τοῦτο τὴν παραμονὴν τῆς Τεσσαρακοστῆς (ante diem Quadragesimum). Πρεσβύτερός τις σημειοῖ πάντα τὰ ὀνόματα. Τὴν ἐπομένην πρώτην τῆς Τεσσαρακοστῆς ἡμέραν, καθ' ἣν ἀρχίζουν αἱ ὀκτὼ ἐβδομάδες (qua inchoantur octo ebdomadae), (καθ' ἃς διήρκει ἐν Ἱεροσολύμοις ἡ Τεσσαρακοστή), τόποθετεῖται «καθέδρα» διὰ τὸν ἐπίσκοπον ἐν τῷ μέσῳ τῆς μεγαλυτέρας Ἐκκλησίας (ἦτοι ἐν τῷ Μαρτυρίῳ). Ἐκατέρωθεν κάθηνται οἱ πρεσβύτεροι εἰς καθέδρας, τῶν λοιπῶν κληρικῶν ἱσταμένων ὀρθίως. Τότε προσέρχονται ἀνά εἷς οἱ ὑποψήφιοι, si viri sunt, cum patribus suis, si autem feminae, cum matribus suis. Ὁ ἐπίσκοπος ἐρωτᾷ τοὺς πλησίον τοῦ εἰσελθόντος ὑποψηφίου (vicinos eius qui intravit), ἐὰν οὗτος διάγη βίον ἔντιμον, ἐὰν σέβηται τοὺς γονεῖς του κ.λπ. Καὶ ἐὰν ὁ ὑποψήφιος ἀναγνωρισθῆ ἄμμεπτος ὡς πρὸς πάντα δι' ὅσα ἐξητάσθη παρουσίᾳ τῶν μαρτύρων, ὁ ἐπίσκοπος διὰ τῆς ἰδίας αὐτοῦ χειρὸς σημειοῖ τὸ ὄνομα ἐκείνου (annotat ipse manu sua nomen illius). Ἄλλ' ἐὰν ὁ ὑποψήφιος κατηγορηθῆ ἐπὶ τινος σημείου, ὁ ἐπίσκοπος ἀπομακρύνει αὐτὸν λέγων: «Ἄς διορθώσῃ ἑαυτὸν καὶ ὅταν διορθωθῆ, τότε ἄς βαδίσῃ πρὸς τὸ βάπτισμα». Οἱ ξένοι, —ἐκτὸς ἐὰν ἔχουν μάρτυρας γνωρίζοντας αὐτούς,— δὲν γίνονται τόσον εὐκόλως δεκτοὶ εἰς τὸ βάπτισμα⁵¹.

Αἱ κατηχήσεις ἐγίνοντο ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου ἐν τῷ κυρίῳ ναῷ. Οἱ «κατηχομένοι», οἵτινες δὲν εἶχον ἐγγραφῆ, ἵνα λάβουν προσεχῶς τὸ βάπτισμα, «δὲν εἰσῆρχοντο καθ' ὃν χρόνον ὁ ἐπίσκοπος ἐδίδασκε κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν τεσσαράκοντα ἡμερῶν τοὺς εἰς τὸ βάπτισμα εὐτρεπιζομένους», καθιστῶν εἰς αὐτοὺς γνωστὸν «τὸν νόμον». Ἀρχίζων τ.ἔ. ἐκ τῆς Γενέσεως κατὰ τὰς τεσσαράκοντα ἐκείνας ἡμέρας διέτρεχε πάσας τὰς Γραφὰς ἐκθέτων πρῶτον κατὰ γράμμα καὶ ἐξάγων εἴτα τὸ πνευματικὸν νόημα. Ὡσαύτως ἐδίδα-

50. Νικολδήμου Μπαρούση, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 213.

51. Αἰθερίας, αὐτόθι, κεφ. 45. Louis Duchesne, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 498-499.

σκεν αὐτοὺς περὶ τῆς ἀναστάσεως καὶ περὶ τῆς καθ' ὅλου πίστεως⁵². Ἡ κατήχῃσις τοῦ ἐπισκόπου διήρκει ἐκάστοτε τρεῖς ὥρας. Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς Τεσσαρακοστῆς, ἐκτὸς τῆς κατηχῆσεως, ἐγίνοντο ὑπὸ τῶν κληρικῶν καὶ οἱ ἐξορκισμοὶ (*Consuetudo est enim hic talis, ut qui accedunt ad baptismum per ipsos dies quadraginta quibus ieiunatur, primum mature a clericis exorcizentur, mox missa facta fuerit de Anastase matutina*) (κεφ. 45):

Ἡ παράδοσις τοῦ Συμβόλου τῆς πίστεως γίνεται μετὰ τὴν συμπλήρωσιν τῆς πέμπτης ἑβδομάδος (*Etiam quando completae fuerint septimanae quinque a quo docentur, tunc accipient symbolum*). Κατὰ τὴν 8ην ἑβδομάδα, ἤτοι τὴν Πασχάλιον ἢ Μεγάλην Ἑβδομάδα (*septimana paschalis - septimana major*), «ὁ ἐπίσκοπος ἔρχεται τὴν πρωΐαν εἰς τὴν μελζονα ἐκκλησίαν, εἰς τὸ Μαρτύριον. Εἰς τὸ βάθος τῆς ἀψίδος, ὀπισθεν τοῦ θυσιαστηρίου (*post altarium*), τοποθετεῖται θρόνος δι' αὐτὸν καὶ ἐκεῖ ἔρχονται ἀνὰ εἷς [οἱ ἄνδρες μὲ τὸν (πνευματικὸν) πατέρα των καὶ αἱ γυναῖκες μὲ τὴν (πνευματικὴν) μητέρα των] καὶ ἀποκρίνονται τὸ Σύμβολον εἰς τὸν ἐπίσκοπον (*et reddet Symbolum episcopo*). Ἐν συνεχείᾳ ὁ ἐπίσκοπος λέγει πρὸς αὐτούς: «Κατὰ τὰς ἑπτὰ ταύτας ἑβδομάδας ἐδιδάχθητε πάντα τὸν νόμον, τὸν περιεχόμενον εἰς τὰς Γραφάς, καὶ ἠκούσατε τὰ περὶ τῆς πίστεως. Ἦκούσατε καὶ περὶ τῆς ἀναστάσεως τοῦ σώματος, ἀλλὰ καὶ περὶ πάσης τῆς διδασκαλίας τοῦ συμβόλου, καθ' ὅσον ἦτο δυνατόν εἰς σᾶς, ὄντας εἰσέτι κατηχομένους. Ἀλλὰ τοὺς λόγους, οἵτινες ἀναφέρονται εἰς τὸ ὑψηλότερον μυστήριον τοῦ βαπτίσματος, δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἀκούσητε, ἐπειδὴ εἴσθε ἀκόμη κατηχομένοι. Ὅταν ὅμως βαπτισθῆτε εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Θεοῦ, θὰ ἀκούσητε τούτους κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ὀκτῶ ἡμερῶν τοῦ Πάσχα καὶ τότε θὰ ἀντιληφθῆτε, ὅτι οὐχὶ ἄνευ λόγου ἐγένετο τοῦτο. Ἐφ' ὅσον εἴσθε κατηχομένοι ἀκόμη, τὰ μυστικώτερα θεῖα μυστήρια δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀποκαλυφθοῦν εἰς ὑμᾶς»⁵³. (Ἡ ἐλευθέρα μετάφρασις αὕτη τοῦ Π. Τρεμπέλα ἀποδίδει τὸ ἐξῆς πρωτότυπον κείμενον τῆς Αἰθιοπίας: «*Per istas septem septimanas legem omnem edocti estis Scripturarum; nec non etiam de fide audistis; audistis etiam et de resurrectione carnis, sed et singuli omnem rationem, ut potuistis tamen adhuc cathecumini audire; verbum autem quae sunt mysterii altioris, id est ipsius baptismi, qui adhuc cathecumini audire non potestis; et ne extimetis aliquid sine ratione fieri, cum in nomine Dei baptidiati fueritis, per octo dies paschales, post missa facta de ecclesia,*

52. Παν. Τρεμπέλα, Λειτουργικοὶ τύποι Αἰγύπτου καὶ Ἀνατολῆς, Ἀθήναι 1961, σ. 265. Louis Duchesne, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 499.

53. Αἰθιοπίας, ἔνθ' ἄνωτ., κεφ. 47. Louis Duchesne, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 500. Παν. Τρεμπέλα, ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 268.

in Anastase audietis. Qui adhuc cathecumini estis, misteria Dei secretiora dici vobis non possunt»⁵⁴.

Ἡ τελεσιουργία τοῦ βαπτίσματος γίνεται κατὰ τὰς πασχαλινὰς παννυχίδας (vigiliae paschales), ὡς συνάγεται ἐκ τοῦ Ὀδοιπορικοῦ τῆς Αἰθερίας, ἥτις σημειοῖ: «Αἱ δὲ πασχαλιναὶ παννυχίδες τελοῦνται καθ' ὃν τρόπον τελοῦνται καὶ παρ' ἡμῖν (τοῖς δυτικοῖς). Μόνον τοῦτο γίνεται ἐπὶ πλεόν ἐνταῦθα, ὅτι δηλαδὴ οἱ νεόφυτοι, ἐπειδὴ ἐβαπτίσθησαν καὶ ἐνεδύθησαν (τὴν λευκὴν στολὴν), ἔταν ἐξέρχονται τῆς κρήνης (πηγῆς, κολυμβήθρας), ὁδηγοῦνται μετὰ τοῦ ἐπισκόπου πρῶτον εἰς τὴν Ἀνάστασιν. Ὁ ἐπίσκοπος εἰσέρχεται ἐντὸς τῶν κιγκλίδων (τοῦ ναοῦ) τῆς Ἀναστάσεως, λέγεται εἰς ὕμνος, εἶτα δὲ ὁ ἐπίσκοπος ἀπευθύνει ὑπὲρ αὐτῶν (τὴν ἐπὶ τῇ λήψει τοῦ Χρίσματος) εὐχὴν καὶ οὕτως ἔρχεται μετ' αὐτῶν εἰς τὸν μείζονα ναὸν (τὴν βασιλικὴν), ἔνθα, κατὰ τὸ εἰωθός, σύμπας ὁ λαὸς τελεῖ ἀγρυπνίαν. Ἐκεῖ γίνεται ὅ,τι κατὰ συνθήειαν γίνεται καὶ παρ' ἡμῖν. Τελεῖται ἡ Θ. Λειτουργία καὶ γίνεται ἀπόλυσις»⁵⁵. Et post facta missa vigiliarum ἐν τῇ μείζονι ἐκκλησίᾳ εὐθὺς ἔρχεται (ὁ ἐπίσκοπος) μεθ' ὕμνων εἰς τὴν Ἀνάστασιν καὶ ἐκεῖ ἐκ νέου ἀναγινώσκειται ἡ περὶ Ἀναστάσεως περικοπὴ τοῦ Εὐαγγελίου, ἀπαγγέλλεται εὐχὴ καὶ ἐκ νέου ὁ ἐπίσκοπος προσφέρει τὴν Θεῖαν Εὐχαριστίαν⁵⁶, κατὰ τρόπον ὡς οἶδόν τε σύντομον πρὸς χάριν τοῦ λαοῦ. Ἡ «missa vigiliarum» (λειτουργία ἢ ἀπόλυσις τῆς Παννυχίδος) γίνεται, κατὰ τὴν Αἰθερίαν, τὴν αὐτὴν ὥραν καὶ ἡμέραν, καθ' ἣν γίνεται καὶ ἐν τῇ Δύσει⁵⁷.

Ἡ Αἰθερία μεταδίδει πληροφορίας καὶ περὶ Μυσταγωγικῶν Κατηχήσεων, αἵτινες εἶναι ἀνάλογοι πρὸς τὰς εἰς τὸν Κύριλλον Ἱεροσολύμων (ἢ τὸν διάδοχον αὐτοῦ Ἰωάννην) ἀποδιδόμενας. Αἱ Κατηχήσεις αὗται κατὰ τὴν διακαινήσιμον ἑβδομάδα ἐκφωνοῦνται ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου οὐχὶ πρὸς κατηγουμένους, ἀλλὰ πρὸς νεοβαπτισθέντας ἢ «νεοφωτιστούς» ἢ «νεοφύτους» (neofiti) καὶ πρὸς πιστούς, οἱ ὅποιοι θέλουν νὰ διαφωτισθοῦν ἐπὶ τῶν μυστηρίων (et fideles qui volunt audire mysteria) καὶ νὰ κατανοήσουν «omnia quae aguntur in baptismo». Πρὸς ἀποκλεισμὸν τῶν ἀμυήτων κατηγουμένων «κλείονται αἱ θύραι» (clauduntur ostia)⁵⁸.

54. Louis Duchesne, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 500-501.

55. L. Fend t, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 73.

56. Εἰς τὴν περιγραφὴν ταύτην τῆς Αἰθερίας ἀναφερόμενος ὁ Κ. Καλοκύρης, σημειοῖ: «Κατὰ τὰ ἀνωτέρω δύο Λειτουργία ἐτελοῦντο κατὰ τὴν νύκτα τοῦ Μ. Σαββάτου. Μία εἰς τὸ Μαρτύριον (παρόντων τῶν νεοφωτιστῶν) καὶ ἑτέρα, σύντομος, εἰς τὸν Πανάγιον Τάφον (Ἀνάστασις). Ἡ παράδοσις τῶν Λειτουργιῶν αὐτῶν ὑπάρχει μέχρι σήμερον, ἐφ' ὅσον τελοῦμεν Λειτουργίαν κατὰ τὸν ἑσπερινὸν τοῦ Μ. Σαββάτου (ὅστις, σημειωτέον, ἄλλοτε ἐτελεῖτο τὰς πρώτας ὥρας τῆς νυκτὸς τοῦ Σαββάτου) καὶ κατόπιν, εὐθὺς μετὰ τὸ μεσονύκτιον, τὴν Λειτουργίαν τοῦ Πάσχα» (ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 461, ὑποσημ. 1).

57. Αἰθερία, ἔνθ' ἄνωτ., κεφ. 38.

58. Louis Duchesne, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 501.

δ') Καίριοι προσευχῆς καὶ καθημεριναὶ ἀκολουθίαι τοῦ Εἰκοσιτετραώρου.

Λίαν ἐνδιαφέρουσαι εἶναι αἱ ὑπὸ τῆς Αἰθερίας παρεχόμεναι πληροφορίες περὶ τῶν καιρῶν τῆς προσευχῆς καὶ τῶν καθημερινῶν ἀκολουθιῶν τοῦ Εἰκοσιτετραώρου. Συμφώνως πρὸς τὴν περιγραφὴν τοῦ κεφ. 24, «καθ' ἐκάστην πρὸ τῆς ἀλεκτοροφωνίας ἠνοίγοντο αἱ θύραι τῆς Ἀναστάσεως καὶ κατήρχοντο εἰς αὐτὴν πάντες οἱ μονάζοντες καὶ αἱ παρθένοι («descendunt omnes monazantes et parthenae»), ὡς καὶ οἱ ἐκ τῶν λαϊκῶν βουλόμενοι, ἄνδρες καὶ γυναῖκες. Ἀπὸ τῆς ὥρας δὲ ταύτης μέχρι τῆς ἀνατολῆς τοῦ φωτός (ex ea hora usque in lucem) λέγονται ὕμνοι καὶ ψαλμοὶ καὶ ἀντίφωνα, ἐπισυναπτομένης εἰς ἕκαστον ὕμνον καὶ σχετικῆς εὐχῆς. Δύο ἢ τρεῖς ἱερεῖς, καθὼς καὶ διάκονοι ἤρχοντο καθ' ἐκάστην ἀλληλοδιαδόχως προεξάρχοντες μεταξὺ τῶν μοναχῶν, αὐτοὶ δὲ ἀπήγγελλον τὰς μετὰ τῶν ψαλμῶν καὶ τῶν ἀντιφώνων συνδεομένας δεήσεις ἢ εὐχὰς (orationes). «Ὅταν δὲ ἤρχιζεν ἡ ἡμέρα ἐφαλλον τότε τοὺς ἑωθινοὺς ὕμνους (matutinos hymnos), οἱ ὅποιοι ἀνταποκρίνονται εἰς τοὺς καθ' ἡμᾶς Αἶνους. Συγχρόνως κατήρχετο ὁ ἐπίσκοπος μετὰ τοῦ κλήρου καὶ εἰσήρχετο εἰς τὸ σωτήριον σπήλαιον τοῦ ζωηφόρου τάφου ὀπισθεν τῶν καγκέλλων αὐτοῦ. Ἀνεγίνωσκε τὰ δίπτυχα («dicet orationem pro omnibus; commemorat etiam ipse nomina, quorum vult») καὶ ἠυλόγει τοὺς κατηγουμένους. Ἀπήγγελλεν ἐν συνεχείᾳ καὶ ἐτέραν εὐχὴν (orationem) καὶ ἠυλόγει τοὺς πιστοὺς. Μετὰ ταῦτα, ἐξερχομένου τοῦ Ἐπισκόπου ἐκ τῶν καγκέλλων, προσήρχοντο πάντες, ἵνα ἀσπασθοῦν τὴν χεῖρα αὐτοῦ καὶ λάβουν εἰς ἕκαστος τὴν εὐλογίαν του»⁵⁹.

Κατὰ τὸν Ὁρθρον ἐκάστης Κυριακῆς καὶ κατὰ τὸ Πάσχα ὁ ἴδιος ὁ ἐπίσκοπος ἀνεγίνωσκε τὴν περὶ τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου εὐαγγελικὴν περικοπὴν: «Et tunc ubi stat episcopus intro cancellos, prendet evangelium et accedet ad hostium et leget resurrectionem dominus episcopus ipse»⁶⁰.

Κατὰ τὴν ἕκτην ὥραν (τὴν μεσημβρίαν) κατήρχοντο ἐκ νέου πάντες εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἀναστάσεως καὶ ἔλεγον ψαλμοὺς καὶ ἀντίφωνα. Κατήρχετο ἐκ νέου καὶ ὁ ἐπίσκοπος, ὅστις καὶ κατηυθύνετο ὅπου καὶ τὴν πρωτῶν, ὀπισθεν τῶν καγκέλλων τοῦ ἁγίου τάφου, ἵνα εἴπη εὐχὴν (orationem) καὶ ἵνα ἐκεῖθεν εὐλογῆσθαι τοὺς πιστοὺς. Μετὰ ταῦτα, ἐξερχομένου αὐτοῦ ἐκ τῶν καγκέλλων, ἠσπάζοντο πάντες τὴν χεῖρά του. Τὰ αὐτὰ ἐπανελαμβάνοντο καὶ κατὰ τὴν ἑνάτην ὥραν⁶¹.

59. Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 474. Παν. Τρεμπέλα, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 300-301.

60. Αἰθερίας, ἔνθ' ἄνωτ., κεφ. 24. Louis Duchesne, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 476.

61. Louis Duchesne, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 474-475.

Κατὰ τὴν δεκάτην ἑσπερινὴν ὥραν, καθ' ἣν ἐγίνετο τὸ λυχνικὸν (licinicon, lucernare), ἅπαν τὸ πλήθος ἐπισυνήγετο εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἀναστάσεως καὶ ἤναπτον πάσας τὰς κανδήλας καὶ τὰς λαμπάδας, ἵνα γίνῃ ἀπεριόριστος φῶς (lumen infinitum). Τὸ φῶς τοῦτο δὲν προήρχετο ἕξωθεν, ἀλλ' ἐλαμβάνετο ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ σπηλαίου, ἔνθα νύκτα καὶ ἡμέραν ἔκαιε λυχνία ὀπισθεν τῶν καγκέλλων. Ἐψαλλον δ' ἐν τῷ μεταξὺ λυχνικούς ψαλμούς καὶ ἀντίφωνα, τοῦ κατελθόντος ἐπισκόπου καὶ τῶν πρεσβυτέρων καθημένων εἰς τὰς καθέδρας αὐτῶν. Περαιτουμένης τῆς ψαλμωδίας, ὁ ἐπίσκοπος προὐχάρει πρὸς τὸν τάφον καὶ ἴστατο ὄρθιος πρὸ τῶν καγκέλλων. Εἶς ἐκ τῶν διακόνων τότε ἀνήγγελλε τὰ μνημονεύμενα ὀνόματα, μεθ' ἕκαστον τῶν ὁποίων πάντοτε πολλὰ παιδιά ἰστάμενα ἀπεκρίνοντο πάντοτε «Κύριε ἐλέησον» (κεφ. 24: «Et unus ex diaconibus facit commemorationem singulorum, sicut solet esse consuetudo. Et diacono dicente singulorum nomina, semper p i s i n n i plurimi stant, respondentes semper: Kyrie eleison»)⁶². Ἐπανελαμβάνοντο εἶτα, ὡς καὶ τὴν πρῶταν, κεφαλοκλισῖαι καὶ εὐχαὶ ὑπὲρ τῶν κατηχουμένων πρῶτον, ὑπὲρ τῶν πιστῶν ὕστερον, καὶ ἀσπασμὸς τῆς χειρὸς τοῦ ἐπισκόπου, ὅστις ἤδη ὠδηγεῖτο ἐν ψαλμωδίᾳ ἀκολουθούμενος ὑπὸ τοῦ λαοῦ ἀπὸ τῆς Ἀναστάσεως εἰς τὸν Σταυρόν, ἦτοι τὸν Γολγοθᾶν, κείμενον εἰς τὸ αἶθριον ἢ τὴν αὐλὴν τὴν χωρίζουσιν τὸν ναὸν τῆς Ἀναστάσεως ἐκ τοῦ ναοῦ τοῦ Μαρτυρίου. Ὅταν δὲ ἔφθανον ἐκεῖ, ἐποίει δέησιν ὁ ἐπίσκοπος καὶ ἠυλόγει τοὺς κατηχουμένους, εἶτα ἑτέραν δέησιν καὶ ἠυλόγει τοὺς πιστοὺς. Μεθ' ὃ δλόκληρος ἢ πομπὴ κατηθύνετο ὀπισθεν τοῦ Σταυροῦ (post Crucem), ὅπου ἐπανελαμβάνοντο τὰ αὐτά. Οὕτως οἱ πάντες ἠσπάζοντο τὴν χεῖρα τοῦ ἐπισκόπου καὶ πρὸ τοῦ Σταυροῦ (ante Crucem) καὶ ὀπισθεν τοῦ Σταυροῦ (post Crucem)⁶³.

Διὰ τὸν ἀσπασμὸν τῆς χειρὸς τοῦ ἐπισκόπου ὑπὸ τῶν πιστῶν ἡ Αἰθερία ἐπισημαίνει, ὅτι οὗτοι «incipient episcopo ad manum accedere sin-

62. Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 475. Πρβλ. τὴν ἐπαγομένην μετὰ τὰς ὑπὲρ τῶν κατηχουμένων αἰτήσεις τοῦ διακόνου διάταξιν τῆς ἐν ταῖς Ἀποστολικαῖς Διαταγαῖς (Η', 6, 9) ὑπαρχούσης «Κλημεντείου Λειτουργίας», καθ' ἣν «ἐφ' ἑκάστῳ τούτων, ὡν ὁ διάκονος προσφωνεῖ, λεγέτω ὁ λαός· Κύριε, ἐλέησον, καὶ πρὸ πάντων τὰ παῖδιά» (Ἀποστ. Διαταγαὶ Η', 6, 9). Τὴν παρεμβολὴν τῶν παιδῶν εἰς τὰς λειτουργικὰς δέησεις ἐξηγεῖ ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος ὡς προκαλουμένην ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας, διότι αὕτη «τὰ παιδιά τὰ ἄμωμα τοῦ δήμου προβάλλεται, τὸν Θεὸν ἐπὶ ἔλεον παρακαλοῦντα. Ἐπειδὴ γὰρ αὐτοὶ κατεγνώκαμεν ἑαυτῶν ἁμαρτήματα, ὑπὲρ μὲν τῶν πολλὰ ἁμαρτηκότων καὶ ἐγλιθθῆναι ὀφειλόντων αὐτοὶ οὐ βοῶμεν, ὑπὲρ δὲ ἡμῶν αὐτῶν οἱ παῖδες, ὡν τῆς ἀπλότητος τοὺς ζηλωτὰς ἡ βασιλεῖα τῶν οὐρανῶν μένει. Ὁ γὰρ τύπος οὗτος τοῦτο ἐνδείκνυται, ὅτι οἱ κατ' ἐκείνους τοὺς παῖδας ταπεινοὶ καὶ ἀπλαστοὶ οὗτοι μάλιστα δύνανται ἐξαιτεῖσθαι τοὺς ὑπευθύνους» (Εἰς τὸν Ματθ. ὁμιλ. 71,4) (Παν. Τρεμπέλα, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 134.).

63. Παν. Τρεμπέλα, αὐτόθι, σ. 301-302. Louis Duchesne, μν. ἔ., σ. 475-476.

guli»⁶⁴. Ὁ ὅρος «ad manum accedere» εἶναι ταυτόσημος πρὸς τὸν ὅρον «προσέρχεσθαι ὑπὸ χεῖρα», ὅστις χρησιμοποιεῖται ὑπὸ τοῦ 19ου κανόνος τῆς ἐν Λαοδικεῖα συνόδου: «... μετὰ τὰς ὁμιλίας τῶν ἐπισκόπων καὶ τῶν κατηχομένων εὐχὴν ἐπιτελεῖσθαι καὶ μετὰ τὸ ἐξελθεῖν τοὺς κατηχομένους τῶν ἐν μετανοίᾳ τὴν εὐχὴν γίνεσθαι καὶ τούτων προσελθόντων ὑπὸ χεῖρα...». «Ἀξιοσημείωτον, ὅτι οὔτε ὑπὸ τῆς Αἰθερίας, οὔτε ὑπὸ τοῦ ὡς ἄνω κανόνος χρησιμοποιεῖται ὁ ὅρος οὗτος προκειμένου περὶ κατηχομένων, ἀλλὰ μόνον περὶ πιστῶν καὶ μετανοούντων, οἵτινες ἦσαν βεβαπτισμένοι»⁶⁵.

ε') Ὁ ἑορτασμὸς τῆς Κυριακῆς.

Ὁ ἑορτασμὸς τῆς Κυριακῆς ἐγίνετο κατὰ τὴν Αἰθερίαν ὡς ἐξῆς: Πρὸ τῆς ἀλεκτοροφωνίας τὰ πλήθη τῶν πιστῶν συνεκέντρούντο ἐν τῷ χώρῳ πρὸ τῆς παρά τὸν ναὸν τῆς Ἀναστάσεως βασιλικῆς, ἥτις ἐκαλεῖτο Μαρτύριον, «ἕπου φῶτα ἀρκετὰ ἐκρέμαντο. Συνέτρεχον δὲ πρὸ τῆς ὥρας, ἵνα εὐρίσκωνται ἐγκαίρως ἐκεῖ κατὰ τὴν ἀλεκτοροφωνίαν. Ἔως οὐ λοιπὸν ἀνοιξοῦν αἱ θύραι, ἐψάλλοντο ὕμνοι καὶ ἀντίφωνα, ἐπειδὴ δὲ ὑπῆρχον μετ' αὐτῶν καὶ ἱερεῖς καὶ διάκονοι, ἀπήγγελλον οὗτοι τὰς μεταξὺ τῶν ὕμνων καὶ ἀντιφῶνων εὐχάς. Εὐθύς δ' ἅμα τῇ πρώτῃ ἀλεκτοροφωνίᾳ κατήρχετο καὶ ὁ ἐπίσκοπος, ἀνοιγομένων δὲ πασῶν τῶν πυλῶν, ἅπας ὁ λαὸς εἰσῆρχετο εἰς τὴν Ἀνάστασιν λάμπουσαν ἐκ τῶν δυσσεξαριθμητῶν φῶτων. Τοῦ λαοῦ εἰσελθόντος εἰς τὸν ναόν, ἐψάλλετο ὑφ' ἐνὸς τῶν ἱερέων εἰς ψαλμὸς καὶ πᾶς ὁ λαὸς ἀπεκρίνετο εἰς τοῦτον διὰ τῆς ὑπακοῆς, εἶτα δὲ ἐγίνετο δέησις, μεθ' ἣν εἰς τῶν διακόνων ἔψαλλεν ἕτερον ψαλμὸν καὶ, μετὰ τὴν συναπτομένην κατὰ τὸ πέρας αὐτοῦ δέησιν, καὶ τρίτος παρά τινος τῶν κληρικῶν ἐψάλλετο ψαλμὸς, τρίτης πάλιν ἀπευθυνομένης δεήσεως, κατὰ τὴν ὁποίαν ἐμνημονεύοντο πάντες. Θυματήρια τότε προσεκομίζοντο εἰς τὸ σπήλαιον τῆς Ἀναστάσεως, ὥστε ὀλόκληρος ἡ Βασιλικὴ ἐπληροῦτο θυμιάματος. Ἐν συνεχείᾳ ὁ ἐπίσκοπος, ἰστάμενος ὄρθιος ὀπισθεν τῶν καγκέλλων τοῦ παναγίου τάφου, ἀνεγίνωσκεν αὐτὸς τὸ ἐωθινὸν εὐαγγέλιον τῆς Ἀναστάσεως ἐν μέσῳ γενικῆς τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ πληρώματος κατανύξεως». Ἡ κατανύξις ἐξεδηλοῦτο εἰς πολλὰ δάκρυα δι' ὅσα ὁ Κύριος ἔπαθεν ὑπὲρ ἡμῶν, τοῦθ' ὅπερ ἀποδεικνύει, ὅτι τὸ Εὐαγγέλιον τῆς Ἀναστάσεως παρουσίαζε καὶ τὰ Πάθη τοῦ Κυρίου. Μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν ταύτην τοῦ Εὐαγγελίου ἐπηκολούθει λιτανεῖα ἐν μέσῳ ὕμνων πρὸς τὸν Γολγοθᾶν ἡγουμένου τοῦ ἐπισκόπου καὶ ἀκολουθοῦντος παντὸς τοῦ λαοῦ. Μετὰ τὴν ἐκεῖ ψαλμωδίαν καὶ δέησιν (orationem) καὶ τὴν ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου εὐλογία, ἐγίνετο ἀπόλυσις. Ὁ ἐπίσκοπος ἀνεχώρει, ἐνῶ omnes ad manum accedunt. Τῶν πλείστων λαϊκῶν ἐπιστρεφόντων εἰς τοὺς οἴκους αὐτῶν, οἱ μοναχοὶ καὶ οἱ βουλόμενοι

64. Louis Duchesne, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 475.

65. Παν. Τρεμπέλα, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 133-134.

ἐκ τῶν λαϊκῶν ἐπανήρχοντο εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἀναστάσεως, ἔνθα ἐλέγοντο ψαλμοὶ καὶ ἀντίφωνα καὶ εὐχαὶ μέχρι τῆς πρωίας. Μετὴν ἀνατολὴν τοῦ φωτὸς κατὰ τὴν Κυριακὴν πάντες μετέβαινον εἰς τὸ Μαρτύριον, ἧτοι τὴν μείζονα Βασιλικήν, τὴν ὑπὸ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου ἀνεγερθεῖσαν καὶ περιλαβοῦσαν τὸν τόπον, ἔνθα ἀνευρέθη ὁ τίμιος Σταυρός, συνεχομένην δὲ πρὸς τὸ αἶθριον ἔνθα ὁ Γολγοθᾶς. Ἐντεῦθεν καὶ ἡ ὀνομασία Post Crucem. Ἡ Θ. Λειτουργία ἐκεῖ, —λόγω τοῦ ὅτι ἦτο *consuetudo ut de omnibus presbyteris qui sedent quanti volunt predicent, et post ileos omnes episcopus predicat*—, παρετείνετο μέχρι τῆς τετάρτης καὶ πέμπτης ὥρας (ἧτοι μεταξὺ τῆς 10ης καὶ 11ης προμεσημβρινῆς). Ἡ Λειτουργία ἐπεσφραγίζετο διὰ λιτανείας πρὸς τὴν Ἀνάστασιν καὶ κεφαλοκλισίας πρὸ τοῦ Παναγίου Τάφου, εἰς τὴν ὁποίαν ἐπηκολούθει εὐλογία τοῦ ἐπισκόπου καὶ ἀπόλυσις⁶⁶.

στ') Μεγάλα ἑορτά.

Περὶ μεγάλων ἑορτῶν τῆς Ἐκκλησίας Ἱεροσολύμων παρέχει ὡσαύτως ἡ Αἰθερία πολυτιμοτάτας πληροφορίας. Ἐν πρώτοις μνημονεῖ τὴν ἑορτὴν τῶν Ἐπιφανείων⁶⁷, καθ' ἣν ἑωρτάζετο ἡ Γέννησις τοῦ Χριστοῦ διὰ διπλῆς εὐχαριστιακῆς συνάξεως. «Ἡ μία λειτουργία ἐγένετο κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς νυκτὸς καθ' ὁμοίωσιν τῆς ἀγρυπνίας τοῦ Πάσχα ἐν τῇ Βασιλικῇ τῆς Βηθλεέμ, τῇ ὑπὸ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου ἀνεγερθείσῃ, μετὰ τὸ πέρας δ' αὐτῆς ἐν πομπῇ λιτανευτικῇ κατηυθύνοντο περὶ εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα συνοδευόντες τὸν ἐπίσκοπον, κληρὸς, μοναχοὶ καὶ λαὸς ψάλλοντες: Εὐλογημένος ὁ ἐρχόμενος ἐν ὀνόματι Κυρίου κ.λπ. Καταφθανούσης δὲ τῆς συνοδείας ταύτης εἰς Ἱεροσόλυμα ἅμα τῇ πρωτῇ εἰσῆρχοντο πάντες οἱ ἀποτελοῦντες αὐτὴν πρῶτον εἰς τὴν Ἀνάστασιν, ὅπου μετὰ ψαλμὸν καὶ εὐχὴν τινα ἠύλογοῦντο ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου καὶ ἀπεχώρουν πρὸς βραχεῖαν ἀνάπαυσιν, ἵνα ἐπανέλθουν καὶ πάλιν περὶ τὴν ὀγδόην πρωϊνὴν εἰς τὴν μείζονα βασιλικήν, τὴν καλουμένην Μαρτύριον, ὅπου ὁ ἐπίσκοπος ἐτέλει καὶ τὴν δευτέραν λειτουργίαν»⁶⁸.

Τοῦ ἑορτασμοῦ τῶν Ἐπιφανείων παρατεινομένου, κατὰ τὴν μαρτυρίαν

66. Louis Duchesne, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 476-478. Παν. Τρεμπέλα, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 302-303.

67. Παραπεσόντος ἐνὸς φύλλου ἐκ τοῦ κεφ. 25, συμπεραίνει τις περὶ τῆς ἑορτῆς ἐκ τῶν συμφραζομένων (κεφ. 49). Leonard Fendt, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 74.

68. Παν. Τρεμπέλα, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 305, ἔνθα ἐν τῇ ὑποσημ. 21 προστίθενται καὶ τὰ ἐξῆς: «Ο Βαυμstark ἐπὶ τῇ βάσει τῆς περιγραφῆς ταύτης τῆς Αἰθερίας ἐν συνδυασμῷ καὶ πρὸς ἐνδείξεις τοῦ Ἀρμενικοῦ ἀναγνωστικοῦ ἢ συναξαρίου (Lectioarium) καὶ τοῦ Γεωργιανοῦ Κανοναρίου καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ὁ διπλοῦς οὗτος διὰ τῆς λειτουργίας ἑορτασμός τῶν Ἐπιφανείων εἰς Ἱεροσόλυμα καὶ Βηθλεέμ ἐχρησίμωσεν ὡς

τῆς Αἰθερίας, ἐπὶ ὀλόκληρον ἑβδομάδα, ὁ ἐπίσκοπος ἐτέλει τὴν Θεϊαν Εὐχαριστίαν κατὰ τὰς δύο μὲν ἐπομένους ἡμέρας, ἤτοι τὴν δευτέραν καὶ τρίτην, ἐν τῇ αὐτῇ μελιζονι Βασιλικῇ, τὴν τετάρτην δὲ ἡμέραν ἐν τῷ ναῷ τοῦ θρους τῶν Ἑλαιῶν (in Eleona) καὶ τὴν πέμπτην εἰς τὴν ἐπ' ὀνόματι τοῦ Λαζάρου καὶ εἰς ἀπόστασιν χιλίων πεντακοσίων βημάτων μακρὰν τῶν Ἱεροσολύμων ἀνεγγεμεμένην ἐκκλησίαν (quinta die in Lazariu, quod est ab Jerusalem forsitan ad mille quingentos passus), τὴν ἕκτην εἰς Σιών, τὴν ἑβδόμην εἰς τὴν Ἀνάστασιν καὶ τὴν ὀγδόην εἰς τὸν Σταυρόν. Κατὰ τὰς αὐτάς ὀκτὼ ἡμέρας ἐωρτάζετο ἡ ἑορτὴ καὶ ἐν Βηθλεὲμ κατὰ τὸν αὐτὸν πανηγυρικὸν τρόπον, ἀλλὰ μόνον ὑπὸ τῶν πρεσβυτέρων, τοῦ κλήρου καὶ τῶν μοναχῶν τοῦ τόπου τούτου, τοῦ ἐπισκόπου ὄντος ἐν Ἱεροσολύμοις.

Τὴν τεσσαρακοστὴν ἀπὸ τῶν Ἐπιφανίων ἡμέραν διεξήγετο μετὰ μεγάλης ἐπισημότητος καὶ μετὰ λιτανευτικῆς πομπῆς πρὸς τὴν Ἀνάστασιν, ὡς κατὰ τὸ Πάσχα, ἡ ἑορτὴ τῆς παραστάσεως τοῦ Κυρίου εἰς τὸν ναόν, τῆς κατόπιν Ὑπαπαντῆς ἀποκληθείσης. Κατὰ τὴν ἑορτὴν ταύτην κηρύττουν πάντες οἱ πρεσβύτεροι καὶ ὁ ἐπίσκοπος, πάντοτε διεξερχόμενοι τὸ αὐτὸ χωρίον τοῦ Εὐαγγελίου, ὅπερ ἐξιστορεῖ τὰ εἰς τὴν Ὑπαπαντὴν ἀναφερόμενα¹. Ἡ ἑορτὴ τῆς Ὑπαπαντῆς, περὶ ἧς ὁμιλεῖ ἡ Αἰθερία, διεδόθη ἐκ τῆς Παλαιστίνης εἰς ὅλον τὸν χριστιανικὸν κόσμον⁶⁹.

Περὶ τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς τὸ Ὀδοιπορικὸν τῆς Αἰθερίας μαρτυρεῖ, ὅτι αὕτη περιελάμβανεν ὀκτὼ ἑβδομάδας, διότι κατὰ τὰ Σάββατα καὶ τὰς Κυριακάς, πλὴν τοῦ Μ. Σαββάτου, κατελύετο ἡ νηστεία εἰς τρόπον

πρότυπον πρὸς διαμόρφωσιν τοῦ ἑορτασμοῦ τῶν Χριστουγέννων ἐν Ρώμῃ διὰ τριῶν κατὰ τὴν αὐτὴν ἡμέραν λειτουργιῶν. Ἰδιαίτερος παρατηρεῖ, ὅτι ἡ ἐπὶ τὴν ἡμέραν αὐτὴν ἀπὸ Βηθλεὲμ εἰς Ἱεροσόλυμα «Εὐλόγημένος ὁ ἐρχόμενος» ἀποτελεῖ τὸ *graduale* τῆς δευτέρας λειτουργίας τῶν Χριστουγέννων, τὴν ὁποίαν ὁ πάππας ἐτέλει καθ' ὄδον βαδίζων ἀπὸ τοῦ ναοῦ τῆς ἁγίας Μαρίας Magiore πρὸς τὸν τάφον τοῦ ἁγίου Πέτρου. Ἐπὶ πλέον τὸ ἀποστολικὸν ἀνάγνωσμα κατὰ τὴν λειτουργίαν αὐτὴν ἦτο τὸ Τίτ. β', 11-15, τὸ κατὰ τὴν ἑορτὴν τῶν Ἐπιφανίων ἀναγιγνωσκόμενον καθ' ἅπασαν τὴν Ἀνατολὴν τῇ 6ῃ Ἰανουαρίου. Καὶ ἐπάγει: «Πῶς νὰ ἐξηγήσωμεν τὴν σύμπτωσιν ταύτην, εἰ μὴ ὑποθέτοντες, ὅτι εἶναι συνέπεια τῆς μηχανικῆς μεταφορᾶς εἰς Ρώμῃν τελετουργικῆς τινοῦ λεπτομερείας ἐξ Ἐκκλησίας, ὅπου ἡ ἑορτὴ τῶν Χριστουγέννων δὲν ἔχει ἀκόμη χωρισθῆ ἀπὸ τῆς ἀρχαίας πανηγύρεως τῶν Ἐπιφανίων;» Anton Baumstark, *Liturgie Comparée. Principes et méthodes pour l' étude historique des liturgies chrétiennes*, 3e éd. revue par Dom Bernard Botte, Chevetogne 1953, σ. 166 ἐξ. Louis Duchesne, μν. ἔ., σ. 478-479. Σημειωτέον ὅτι οἱ Ἀρμένιοι διετήρησαν ἄχρι τοῦ νῦν τὴν σύνδεσιν τῶν Χριστουγέννων μετὰ τῶν Ἐπιφανίων, καὶ τὴν μὲν ἑσπέραν τῆς 5ῆς Ἰανουαρίου τελοῦν τὴν λειτουργίαν τῶν Χριστουγέννων, τὴν δὲ πρῶτην τῆς 6ῆς Ἰανουαρίου τὴν λειτουργίαν τῶν Ἐπιφανίων καὶ τὸν Ἁγιασμὸν (Βασιλείου Στεφανίδου, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, Ἀθῆναι 1948, σ. 288).

69. Louis Duchesne, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 305-306. Anton Baumstark, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 160.

ὥστε κατὰ τὰς πεντήκοντα ἕξ ἡμέρας τῶν ὀκτὼ ἐβδομάδων, ἀφαιρουμένων τῶν ὀκτὼ Κυριακῶν καὶ τῶν ἑπτὰ Σαββάτων, αἱ ἡμέραι τῆς πραγματικῆς νηστείας ἦσαν τεσσαράκοντα μία: «... dominicis diebus et sabbato non ieiunantur, excepta una die sabbati qua vigiliae paschales sunt et necesse est ieiunari; extra ipsum ergo diem penitus numquam hic toto anno, Sabbato ieiunatur. Ac sic ergo de octo septimanis deductis octo diebus dominicis et septem sabbatis (quia necesse est una sabbati ieiunari, ut superius dixi), remanent dies quadraginta et unus qui ieiunantur; quod hic appellant Eortae, id est Quadragesimas» (κεφ. 27)⁷⁰.

Ἡ μορφή τῶν ἀκολουθιῶν κατὰ τὴν περίοδον τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς ἦτο ὁμοία πρὸς τὴν μορφήν τῶν ἀκολουθιῶν Ὀλοκλήρου τοῦ ἔτους. Ἀξίον ἰδιαιτέρας μνείας εἶναι τὸ ὅτι κατὰ τὴν Τετάρτην ἐκάστης ἐβδομάδος τῆς Τεσσαρακοστῆς συνηθροίζοντο εἰς τὴν Σιών καὶ ἐτέλουν πᾶν τὸ συνηθιζόμενον τὴν ἑνάτην ὥραν καθ' ὅλον τὸ ἔτος, πλὴν τῆς προσφορᾶς, ἕνα ὁ λαὸς διδάσκηται πάντοτε τὸν νόμον, τοῦ ἐπισκόπου καὶ τῶν πρεσβυτέρων κηρυττόντων συντόμως («...quarta feria ad nona in Sion proceditur iuxta consuetudinem totius anni, et omnia aguntur quae consuetudo est ad nonam agi praeter oblatio: nam ut semper populus discat legem, et episcopus et presbyter

⁷⁰. Louis Duchesne, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 481. Κατὰ τὴν παρατήρησιν τοῦ Anton Baumstark (ἔνθ' ἄνωτ., σ. 209), «τὸ αὐτὸ σύστημα ὑπολογισμοῦ τῶν τεσσαράκοντα ἡμερῶν μαρτυρεῖται διὰ τὴν Κύπρον ὑπὸ τοῦ Ἐπιφανίου (Περὶ πίστεως XXII, ἐν Migne Ἐ. Π. 42, 828), ὅστις δὲν ἐξαιρεῖ τὸ Σάββατον, ἀλλὰ μόνον τὴν Κυριακὴν, ἵσχυε δὲ καὶ ἐν Ἀντιοχείᾳ, ὅτε ἐν ἔτει 387 ὁ Χρυσόστομος ἐκήρυττεν ἐκεῖ τοὺς περὶ Ἀνδριάντων λόγους του καὶ κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Σεβήρου ἐκράτει ἀκόμη καὶ μέχρι τοῦ ἔκτου αἰῶνος (ἰδὲ τὸ ἀπόσπασμα τὸ διασωθὲν εἰς παράρτημά τι εἰς τὸ περὶ ἱερῶν νηστειῶν τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, ἐν Migne Ἐ. Π. 95, 77). Ἐν τέλει ὁμως ἐπεβλήθη καὶ εἰς τὴν Παλαιστίνην ὁ κατὰ τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπολογισμὸς τῆς Τεσσαρακοστῆς, κατὰ τὸν ὅποιον, συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν Σαββάτων καὶ Κυριακῶν εἰς τὰς τεσσαράκοντα ἡμέρας, ἔληγεν ἡ Τεσσαρακοστὴ τὴν Παρασκευὴν τῆς ἐβδομάδος τοῦ Λαζάρου, εἰς τὴν ὁποίαν ἐδόθη τὸ ὄνομα «Παρασκευὴ τῶν τεσσαράκοντα ἡμερῶν» ἢ «Παρασκευὴ τῆς νηστείας τῶν τεσσαράκοντα ἡμερῶν». Ἐντεῦθεν καὶ τὸ πρῶτον ἰδιόμελον τοῦ ἑσπερινοῦ τῆς Παρασκευῆς ταύτης ἄρχεται διὰ τῆς φράσεως: «Τὴν ψυχωφελῆ πληρώσαντες Τεσσαρακοστὴν καὶ τὴν ἁγίαν ἐβδομάδα τοῦ Πάθους σου αἰτοῦμεν κατιδεῖν»: Π α ν . Τ ρ ε μ π έ λ α, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 306-307, ἔνθα προστίθεται ἡ ἐξῆς ὑπ' ἀριθμ. 21 ὑποσημείωσις: «Εἶναι ἐν τούτοις ἀξιοσημείωτον, ὅτι αἱ Ἀποστολικαὶ Διαταγαὶ ποιοῦνται λόγον περὶ νηστείας τοῦ Πάσχα ἀρχομένης ἀπὸ Δευτέρας μέχρι τῆς Παρασκευῆς καὶ Σαββάτου, ἕξ ἡμέρας, μόνω ἄρτω καὶ ἄλλ' καὶ λαχάνοις καὶ ποτῶ ὕδατι περιοριζομένων τῶν Χριστιανῶν, οἴνου δὲ καὶ κρεῶν ἀπεχομένων». «Τὴν μέντοι Παρασκευὴν καὶ τὸ Σάββατον ὀλοκληρον» οἱ δυνάμενοι ἔδει νὰ νηστεύουν «μηδενὸς γευόμενοι μέχρις ἀλέκτορος φωνῆς νυκτός· εἰ δὲ τις ἀδυνατεῖ τὰς δύο συνάπτειν ὁμοῦ φυλασσέσθω κἂν τὸ Σάββατον». «Ἐν δὲ ταῖς λοιπαῖς ταῖς πρὸ τῆς Παρασκευῆς ἑνάτην ὥραν ἢ ἑσπέραν ἕκαστος ἐσθιέτω» (Ε, 18, ἐν ΒΕΠΕΣ, 2, 89).

praedicant assidue)»⁷¹. Ἐκ τῆς φράσεως ταύτης «συνήχθη, ὅτι κατὰ τὰς Τετάρτας καὶ τὰς Παρασκευὰς τοῦ ἔτους πλὴν τῆς περιόδου τῆς Τεσσαρακοστῆς ἐτελεῖτο περὶ τὸ ἑσπέρας λειτουργία, μεθ' ἣν ἐλύετο ἡ νηστεία. Κατὰ τὴν περίοδον ὁμοίως τῆς Τεσσαρακοστῆς λειτουργία ἐγένετο μόνον κατὰ τὰ Σάββατα καὶ τὰς Κυριακάς, οὐχὶ δὲ κατὰ τὰς δύο μνημονευθείσας ἡμέρας τῆς ἐβδομάδος»⁷².

Κατὰ τὸ Σάββατον τοῦ Λαζάρου ἐτελεῖτο ἡ Θ. Λειτουργία ἐν τῷ Ναῷ τῶν ἁγ. Ἀποστόλων ἐν Σιών, μετὰ δὲ τὸ πέρας αὐτῆς ὁ ἀρχιδιάκονος ἐκάλει τὸν λαὸν νὰ συναχθῆ τὴν ἐβδόμην ὥραν (2 μ.μ.) in Lazario, ἦτοι εἰς τὸν ἐν Βηθανίᾳ ναὸν τοῦ Λαζάρου. Πράγματι μετέβαιναν εἰς τὸν ναὸν μέγα πλῆθος συνοδεῦον τὸν ἐπίσκοπον ἐν λιτανευτικῇ πομπῇ, ὅπερ ἐπλήρου τὸν πρὸς τιμὴν τοῦ Λαζάρου ναὸν καὶ τοὺς περίεξ ἀγρούς. Ἐψάλλοντο ὕμνοι καὶ ἐπικαιρα ἀντίφωνα καὶ ἠκούοντο ἀναγνώσματα σχετιζόμενα πρὸς τὴν ἑορτὴν. Μετὰ ταῦτα, ἐπιστρεφόντων πάντων εἰς τὴν πόλιν, ἐτελεῖτο ἐν τῷ ναῷ τῆς Ἀναστάσεως τὸ Λυχνικὸν κατὰ τὸ εἰωθὸς⁷³.

Ἡ Κυριακὴ τῶν Βατῶν ἐσήμαινε, κατὰ τὴν μαρτυρίαν τῆς Αἰθέριας, εἰσαγωγὴν εἰς τὴν Πασχάλιον ἢ μείζονα Ἐβδομάδα (septimana paschale ἢ maior). Τὸ ἀπόγευμα τῆς ἡμέρας ταύτης καὶ περὶ ὥραν ἐβδόμην (1 μ.μ.). —μετὰ πρόσκλησιν τοῦ ἀρχιδιακόνου, γενομένην ἅμα τῷ πέρατι τῆς ἐν τῇ μείζονι βασιλικῇ (Μαρτύριον) τελεσθείσης Θ. Λειτουργίας—, «ὁ λαὸς ἀνέρχεται εἰς τὸ ὄρος τῶν Ἐλαιῶν, δηλ. εἰς τὸν Ἐλαιῶνα, εἰς τὸν ναὸν, καὶ ὁ ἐπίσκοπος ἐπίσης. Λέγονται ὕμνοι καὶ ἀντίφωνα προσηρμοσμένα εἰς τὴν ἡμέραν καὶ τὸν τόπον, ὁμοίως δὲ ἀναγνώσματα». Περὶ τὴν ἐνάτην ὥραν μεταβαίνουν «μεθ' ὕμνων εἰς τὸ Inbomon, τ.ἔ. εἰς τὸν τόπον ἐκεῖνον, ἐξ οὗ ὁ Κύριος ἀνελήφθη εἰς τοὺς οὐρανοὺς». Σύμπας ὁ λαὸς, «παρόντος πάντοτε τοῦ ἐπισκόπου, δέχεται τὴν προτροπὴν νὰ καθῆσθαι (jubetur sedere)», τῶν διακόνων μόνον ἰσταμένων ὀρθίως. «Καὶ ἐκεῖ λέγονται ὕμνοι καὶ ἀντίφωνα, προσηρμοσμένα εἰς τὸν τόπον ἢ εἰς τὴν ἡμέραν, ὁμοίως καὶ παρεμβαλλόμενα ἀναγνώσματα καὶ εὐχαί. Καὶ μετ' ὀλίγον ἀρχομένης τῆς ἐνδεκάτης ὥρας (5 μ.μ.), ἀναγινώσκειται ἐκείνη ἡ περικοπὴ τοῦ Εὐαγγελίου, ἐν τῇ ὁποίᾳ οἱ παῖδες μετὰ κλάδων καὶ φοινίκων ὑπήντων τῷ Κυρίῳ λέγοντες «Εὐλογημένος ὁ ἐρχόμενος ἐν ὀνόματι Κυρίου». Καὶ εὐθὺς ὁ ἐπίσκοπος καὶ ἅπας ὁ λαὸς πεζῇ πορεύονται πρὸς τὴν κορυφὴν τοῦ ὄρους τῶν ἐλαιῶν. Οὕτω σύμπας ὁ λαὸς πορεύεται πρὸ τοῦ ἐπισκόπου με ὕμνους καὶ ἀντίφωνα λέγων πάντοτε «Εὐλογημένος ὁ ἐρχόμενος ἐν ὀνόματι Κυρίου». Τὰ παιδιά καὶ τὰ φερόμενα ὑπὸ τῶν γονέων νήπια κρατοῦν κλάδους φοινίκων ἢ ἐλαιῶν. «Καὶ οὕτως ὁ

71. Αἰθέριας, μν. ἔ., κεφ. 27. Louis Duchesne, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 482.

72. Παν. Τρεμπέλα, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 307.

73. Αἰθέριας, μν. ἔ., κεφ. 27. Louis Duchesne, μν. ἔ., σ. 485.

ἐπίσκοπος προπέμπεται ἐν συνοδείᾳ κατὰ τὸν αὐτὸν τύπον, καθ' ὃν τότε προεπέμφθη ὁ Κύριος». Γινομένης πλήρους ἀναπαραστάσεως τῆς θριαμβευτικῆς, ἀλλὰ καὶ τελευταίας εισόδου τοῦ Κυρίου εἰς Ἱεροσόλυμα, ἐκ τῆς κυρυφῆς τοῦ ὄρους τῶν ἑλαιῶν μέχρι τῆς πόλεως πάντες, ἀκόμη καὶ δέσποιναι καὶ ἄρχοντες, προπέμπουν ἐν συνοδείᾳ τὸν ἐπίσκοπον, ἀποκρινόμενοι εἰς ὕμνους καὶ οὕτω, βραδέως καὶ οὐχὶ ἐν σπουδῇ, ἵνα μὴ καταπονηθῇ ὁ λαός, φθάνουν περὶ τὴν ἑσπέραν εἰς τὴν Ἀνάστασιν, ἔνθα τελεῖται Λυχνικὸν καὶ γίνεται εὐχὴ ad Cruces μετ' ἀπολύσεως (κεφ. 31)⁷⁴.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν Μ. Δευτέραν, Μ. Τρίτην καὶ Μ. Τετάρτην, τὸ Ὀδοιπορικὸν τῆς Αἰθερίας πληροφορεῖ, ὅτι αἱ ἀκολουθίαι διεξήγοντο κατὰ τὴν συνήθη τάξιν, μόνον δὲ κατὰ τὴν Μ. Τρίτην, μετὰ τὴν ἐν τῷ ναῷ τοῦ Μαρτυρίου ἀκολουθίαν, ἐγένετο κατὰ τὴν νύκτα σύναξις εἰς τὸ ὄρος τῶν ἑλαιῶν. Ἐκεῖ «εἰσέρχεται ὁ ἐπίσκοπος εἰς τὸ σπήλαιον, ἐν τῷ ὁποίῳ ὁ Κύριος συνήθιζε νὰ διδάσκη τοὺς μαθητάς, λαμβάνει τὸν κώδικα τοῦ Εὐαγγελίου (codicem Evangelii) καὶ ἰστάμενος ὄρθιος ἀναγινώσκει τοὺς (ἐσχατολογικοὺς) λόγους τοῦ Κυρίου, οἵτινες εἶναι γεγραμμένοι εἰς τὸ κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγέλιον (Ματθ. κδ', 4 ἐξ.): «Βλέπετε, μὴ τις ὑμᾶς πλανήσῃ». Ἀκολουθῶς λέγεται εὐχὴ (oratio) καὶ εὐλογοῦνται οἱ κατηχούμενοι καὶ ἐν συνεχείᾳ οἱ πιστοί. Μετὰ τὴν ἐπακολουθοῦσαν ἀπόλυσιν ἐπιστρέφει ἕκαστος εἰς τὸν οἶκόν του εἰς προκεχωρημένην ὥραν τῆς νυκτός. Ἐξ ἄλλου τὴν Μ. Τετάρτην, ὅταν ὁ ἐπίσκοπος προπέμπηται μετ' ὕμνων ἐκ τοῦ Μαρτυρίου πρὸς τὴν Ἀνάστασιν, μόλις οὗτος εἰσέλθῃ εἰς τὸ εὐρισκόμενον εἰς τὴν Ἀνάστασιν σπήλαιον καὶ σταθῇ ὄρθιος ἐντὸς τῶν καγκέλλων, εἰς τῶν πρεσβυτέρων, ὄρθιος πρὸ τῶν κιγκλίδων, λαμβάνει τὸ Εὐαγγέλιον» καὶ ἀναγινώσκει ἐκεῖνην τὴν περικοπὴν, ἣτις ἀναφέρεται εἰς τὴν μετὰ τῶν Ἰουδαίων συμφωνίαν Ἰούδα τοῦ Ἰσκαριώτου περὶ τοῦ τιμήματος τῆς προδοσίας (Ματθ. κστ', 14). Ἡ ἀνάγνωσις τῆς περικοπῆς ταύτης προεκάλει εἰς τὸν λαὸν οἰμωγὰς («... tantus rugitus et mugitus est totius populi, ut nullus sit qui moveri non possit in lacrimis»)⁷⁵.

Κατὰ τὴν Μεγάλην Πέμπτην, ἐκτὸς τῶν ἄλλων καθημερινῶν ἀκολουθιῶν, ἐγένετο σύναξις πρὸς τέλεσιν τῆς προσφορᾶς («oblatio») «κατὰ τὸ εἰωθὸς», ἀλλ' ἐνωρίτερον τῶν ἄλλων ἡμερῶν, ἦτοι τὴν 8ην ὥραν (2 μ.μ.), δοθέντος ὅτι ἡ ἀπόλυσις δὲν πρέπει νὰ βραδύνη πολὺ, ἵνα μείνῃ χρόνος διὰ τὰς ἐπομένους λατρευτικὰς συνάξεις. Ἡ ἀπόλυσις γίνεται περὶ τὴν 10ην ὥραν (4 μ.μ.). Ἀλλὰ πρὸ τῆς ἀπολύσεως ὁ ἀρχιδιάκονος ὑψοῖ τὴν φωνὴν λέγων: «Τὴν πρώτην ὥραν τῆς νυκτός (δηλ. 7 μ.μ.) συναθροίζόμεθα πάντες εἰς τὴν

74. Louis Duchesne, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 484-487. Κωνστ. Καλοκύρη, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 446-449. Πρβλ. Παν. Τρεμπέλα, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 307-309.

75. Αἰθερίας, μν. ζ., κεφ. 33-34. Louis Duchesne, μν. ζ., σ. 487-488.

Ἐκκλησίαν τοῦ Ἐλαιῶνος, ἐπειδὴ μέγας κόπος ἀναμένει ἡμᾶς τὴν νύκτα ταύτην» (...mittet vocem archidiaconus et dicet: «Hora prima noctis omnes in ecclesia quae est in Eleona conveniamus, quoniam maximus labor nobis instat hodie nocte ista») ⁷⁶. Καὶ μετὰ τὴν ἀπόλυσιν εἰς τὸ Μαρτύριον, ἔρχονται ὀπισθεν τοῦ Σταυροῦ, ἐκεῖ δὲ λέγονται εἰς ὕμνος καὶ εὐχὴ (δέησις, oratio). «Ἐν συνεχείᾳ ὁ ἐπίσκοπος προσφέρει τὴν Θ. Εὐχαριστίαν καὶ κοινωνοῦν πάντες. Ἐξαίρουμένης δὲ τῆς ἡμέρας ταύτης οὐδέποτε καθ' ὅλον τὸ ἔτος προσφέρεται (offeritur) (ἢ ἀναίμακτος θυσία) ὀπισθεν τοῦ Σταυροῦ (post Crucem, ἐπὶ τοῦ Γολγοθᾶ). Μόνον τὴν ἡμέραν ταύτην» (κεφ. 35). Ἡ περιγραφή αὕτη ἔδωκεν ἀφορμὴν εἰς τὸ νὰ παρατηρηθῇ, ὅτι «κατὰ τὸ ἀπόγευμα τῆς Μ. Πέμπτης ἐγίνοντο δύο λειτουργίαι, μία εἰς τὸ Μαρτύριον καὶ ἕτερα εἰς τὸ παρεκκλήσιον τοῦ Γολγοθᾶ, κατὰ τὴν δευτέραν δὲ ταύτην λειτουργίαν, τελουμένην ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου, ἐκοινωνοῦν πάντες. Ἐφ' ὅσον ἡ δευτέρα αὕτη λειτουργία, καὶ λόγῳ τοῦ πρὸς τὴν ἑσπέραν ἐγγιζόντος χρόνου τῆς τελέσεως αὐτῆς, ἀλλὰ καὶ λόγῳ τοῦ ὅτι κατ' αὐτὴν ἐκοινωνοῦν πάντες, ἀπετέλει τὴν κυριῶς καὶ καθ' αὐτὸ ἀνάμνησιν τοῦ τελευταίου δείπνου καὶ τῆς παραδόσεως τοῦ μυστηρίου, θὰ ἀνεμένε τις νὰ τελεῖται ἐν Σιών, ἐν τῷ ὑπερφῶ, ὅπου κατὰ τὴν κρατοῦσαν τότε παράδοσιν ἐτέλεσεν ὁ Κύριος τὸ καινὸν Πάσχα μετὰ τῶν μαθητῶν αὐτοῦ, συστήσας καὶ παραδούς τὸ μυστήριον. Καθὼς ὁμοῦς παρετήρησεν ὁ J. B. Thibaut ⁷⁷, «διὰ λόγους δογματικούς ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἱερουσαλὴμ ἐτέλει κατὰ τὴν Μ. Πέμπτην τὴν ἀνάμνησιν τοῦ Δείπνου τοῦ Κυρίου ἐπὶ τοῦ Γολγοθᾶ, ἵνα καταδεικνύηται ἡ ἐνότης τῆς εὐχαριστιακῆς θυσίας καὶ τῆς θυσίας τοῦ Σταυροῦ» ⁷⁸.

Χαρακτηριστικῶς ἡ Αἰθερία περιγράφει τὴν —κατὰ τὴν πρώτην ἐσπερινὴν ὥραν— σῦναξιν εἰς τὸν ναὸν τοῦ σπηλαίου τοῦ Ἐλαιῶνος. Μετὰ τὴν ἀπόλυσιν τῆς Θ. Λειτουργίας, ἣτις τελεῖται ἐν τῷ παρεκκλησίῳ τοῦ Γολγοθᾶ, «ἕκαστος σπεύδει εἰς τὸν οἶκόν του, ἵνα φάγη, διότι εὐθὺς ὡς φάγουν, μεταβαίνουν πάντες εἰς τὸν Ἐλαιῶνα, εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, ἔνθα τὸ σπήλαιον, ἐν τῷ ὁποίῳ τὴν ἡμέραν ταύτην ὁ Κύριος εὕρισκετο μετὰ τῶν Ἀποστόλων. Καὶ ἐκεῖ σχεδὸν μέχρι τῆς 5ης ὥρας τῆς νυκτὸς λέγονται συνεχῶς ὕμνοι καὶ ἀντίφωνα, προσηρμοσμένα εἰς τὴν ἡμέραν καὶ εἰς τὸν τόπον, ὁμοίως καὶ ἀναγνώσματα, παρεμβάλλονται δὲ καὶ εὐχαί (orationes), ἀναγινώσκονται δὲ προσέτι ἐκεῖναι αἱ περικοπαὶ τοῦ Εὐαγγελίου, ἐν ταῖς ὁποίαις ὁ Κύριος προέτρεπε (καὶ παρεμυθεῖτο) τοὺς μαθητάς του τὴν αὐτὴν ἡμέραν καθήμενος ἐν τῷ αὐτῷ σπηλαίῳ, τὸ ὁποῖον εἶναι ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ταύτῃ. Ἐντεῦθεν περὶ τὴν 6ην

76. Louis Duchesne, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 488.

77. J. B. Thibaut, *Ordre des offices de la semaine sainte à Jérusalem du IVe au Xe siècle*, Paris 1926, σ. 27 καὶ 49-50.

78. Παν. Τρεπέλα, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 309-310.

ώραν τῆς νυκτὸς (μεσονύκτιον) ἀνέρχονται ὑμνοῦντες ὑψηλότερον εἰς τὸ Imhomon, εἰς τὸν τόπον ἐκεῖνον, ἐξ οὗ ὁ Κύριος ἀνελήφθη εἰς τοὺς οὐρανοὺς. Καὶ ἐκ νέου ἐκεῖ λέγονται ὁμοίως ἀναγνώσματα καὶ ὕμνοι καὶ ἀντίφωνα, προσηρμοσμένα εἰς τὴν ἡμέραν, προσέτι δὲ καὶ αἱ εὐχαὶ ἐκεῖναι, τὰς ὁποίας λέγει ὁ ἐπίσκοπος προσηρμοσμένας πάντοτε εἰς τὴν ἡμέραν καὶ εἰς τὸν τόπον. Τοιουτοτρόπως λοιπόν, ὅταν ἀρχίζουσιν αἱ ἀλεκτοροφωνίαι, κατέρχονται ἐκ τοῦ Imhomon μεθ' ὕμνων καὶ προχωροῦν μέχρι τοῦ τόπου, ἔνθα ὁ Κύριος προσηυχῆθη, ὡς εἶναι γεγραμμένον εἰς τὸ Εὐαγγέλιον: «Καὶ αὐτὸς ἀπεσπάσθη ἀπ' αὐτῶν ὡσεὶ λίθου βολὴν καὶ προσηύχετο...» (Λουκ. κβ', 41). Ἐν αὐτῷ τῷ τόπῳ ὑπάρχει κομπή ἐκκλησία (ecclesia elegans). Ἐκεῖ λέγονται ἐπικαιροὶ ὕμνοι, ἀντίφωνα, εὐχαὶ καὶ ἀναγνώσματα (Μάρκ. ιδ', 38: «Γρηγορεῖτε, ἵνα μὴ εἰσέλθητε εἰς πειρασμόν»). Ἐν συνεχείᾳ «ὑμνοῦντες πάντες μέχρι τοῦ μικροτέρου παιδίου, κατέρχονται πεζῇ μετὰ τοῦ ἐπισκόπου εἰς τὴν Γεθησημανῆ». Ἡ κάθοδος γίνεται βραδέως καὶ ἄνευ σπουδῆς πρὸς χάριν ἐκείνων, οἵτινες εἶναι καταπεπονημένοι καὶ ἐξηνητημένοι ἐκ τῶν ἀγρυπνιῶν καὶ τῶν νηστειῶν. «Ὑπερδιακόσαι ἐκκλησιαστικαὶ λαμπάδες (candelae ecclesiasticae super ducente) ἔχουν ἐτοιμασθῆ ἑνταῦθα, ἵνα φωτίζουν ὅλον τὸν λαόν». Ὅταν φθάσουν εἰς Γεθησημανῆ, ἦτοι εἰς τὸν τόπον ἔνθα συνελήφθη ὁ Κύριος, ἀκούονται ὕμνοι, εὐχαὶ καὶ ἡ περικοπὴ τοῦ Εὐαγγελίου περὶ τῆς συλλήψεως τοῦ Κυρίου. Κατὰ τὴν ἀνάγνωσιν τῆς περικοπῆς ταύτης τόσαι εἶναι αἱ κραυγαὶ καὶ οἰμωγαὶ ἐξ ὅλου τοῦ λαοῦ, (αἱ ὁποῖαι ἀναμιγνύονται) μετὰ τῶν δακρύων, ὥστε οἱ θρήνοι ὅλου τοῦ πλήθους γίνονται ἀκουστοὶ σχεδὸν μέχρι τῆς πόλεως («Qui locus ad quod lectus fuerit, tantus rugitus et mugitus totius populi est cum fletu, ut forsitan porro ad civitatem gemitus populi omnis auditus sit») ⁷⁹. Μετὰ ταῦτα πάντες ἐπιστρέφουσιν εἰς τὴν πόλιν πεζῇ μεθ' ὕμνων καὶ ἀφθάνουσιν εἰς τὴν πύλην τὴν ὥραν ἐκείνην, καθ' ἣν μόλις ἀρχίζει νὰ διακρίνη ὁ ἄνθρωπος τὸν ἄνθρωπον. Ἀκολουθῶντες εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς πόλεως, πάντες μέχρις ἑνός, μεγαλύτεροι καὶ μικρότεροι, πλούσιοι, πτωχοί, πάντες ἐκεῖ εἶναι προητοιμασμένοι· εἰδικῶς τὴν ἡμέραν ταύτην οὐδεὶς παραμένει εἰς ἀγρυπνίαν μέχρι πρωίας. Τοιουτοτρόπως συνοδεύεται ὁ ἐπίσκοπος ἐκ τῆς Γεθησημανῆ μέχρι τῆς πύλης καὶ ἐκεῖθεν δι' ὅλης τῆς πόλεως μέχρι τοῦ Σταυροῦ (Γολγοθᾶς). Ὅταν δὲ ἔχουσιν φθάσει πρὸ τοῦ Σταυροῦ, ἀρχίζει τὸ φῶς τῆς ἡμέρας νὰ γίνεται σχεδὸν λαμπρόν. Ἐκεῖ ἀναγινώσκειται ἡ εὐαγγελικὴ περικοπὴ, καθ' ἣν ὁ Κύριος ὀδηγεῖται εἰς τὸν Πιλάτον). Ἐπειτα ὁ ἐπίσκοπος ὁμιλεῖ παραμυθούμενος καὶ ἐνθαρρύνων τὸν λαόν, ἐπειδὴ οὗτος καθ' ὅλην τὴν νύκτα κατεπονήθη καὶ ἐπειδὴ ἀκόμη θὰ καταπονηθῆ ἐκείνην τὴν ἡμέραν. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἐν συνεχείᾳ ἡ προτροπὴ τοῦ ἐπισκόπου: «Πηγαίνετε ἐν τῷ μεταξὺ τώρα ἕκαστος εἰς τὰς οἰκίας σας, ἀναπαυθῆτε ἐπ' ὀλίγον

79. Louis Duchesne, μν. ἑ., σ. 489.

καὶ περὶ τὴν δευτέραν ὥραν τῆς ἡμέρας (δηλ. 8 π.μ.) νὰ εἴσθε πάντες ἔτοιμοι ἐνταῦθα, ἵνα ἀπὸ τῆς ὥρας ταύτης μέχρι τῆς βῆς (δηλ. τὴν μεσημβριάν) δυναθῆτε νὰ ἴδῃτε τὸ "Ἅγιον Ἐύλον τοῦ Σταυροῦ (sanctum lignum Crucis), πιστεύοντες, εἷς ἕκαστος, ὅτι τοῦτο θὰ εἶναι λυσιτελὲς διὰ τὴν σωτηρίαν του. Διότι ἀπὸ τῆς βῆς ὥρας πρέπει ἐκ νέου πάντες νὰ συνέλθωμεν εἰς τὸν τόπον τοῦτον, δηλαδή πρὸ τοῦ Σταυροῦ (ante Crucem), ἵνα ἐπιδοθῶμεν μέχρι τῆς νυκτὸς εἰς ἀναγνώσματα καὶ δεήσεις». Μετὰ ταῦτα, ὅταν γίνῃ ἡ ἀπόλυσις εἰς τὸν Σταυρόν, ἦτοι πρὸ τῆς ἀνατολῆς τοῦ ἡλίου, μεταβαίνουν οἱ πιστοὶ εἰς Σιών, ἵνα προσευχηθοῦν ἐκεῖ πρὸ τοῦ κίονος ἐκείνου, παρὰ τὸν ὅποιον ἐφραγγε-λῶθη ὁ Κύριος. Ἐκεῖθεν ἐπιστρέφουν εἰς τοὺς οἴκους καὶ ἀναπαύονται ἐπ' ὀλίγον, ἵνα εἶναι πάλιν ἔτοιμοι διὰ τὰς ἀκολουθίας τῆς Μεγάλῃς Παρασκευῆς⁸⁰.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν κατὰ τὴν Μεγάλην Παρασκευὴν λειτουργικὴν πράξιν τῆς Ἐκκλησίας Ἱεροσολύμων, τὸ Ὅδοιπορικὸν τῆς Αἰθερίας πληροφορεῖ, ὅτι τὴν δευτέραν πρωῒνην ὥραν παρευρίσκονται πάντες εἰς τὸν Γολγοθᾶν, ὀπισθεν τοῦ Σταυροῦ (post Crucem), ἔνθα τοποθετεῖται ἡ καθέδρα τοῦ ἐπισκόπου. Καθήμενος ὁ ἐπίσκοπος εἰς τὴν καθέδραν, ἔχει ἐνώπιόν του τράπεζαν κεκαλυμμένην δι' ὀθόνης (mensa sublinteata). «Ἰστανται κύκλῳ τῆς τραπέζης διάκονοι καὶ (ἀκολουθῶς) φέρεται ἡ ἐπίχρυσος ἀργυρᾶ θήκη, ἐν τῇ ὁποίᾳ εὐρίσκεται τὸ "Ἅγιον Ἐύλον τοῦ Σταυροῦ. Ἀνοίγεται (ἡ θήκη), ἐξάγεται (τὸ ἱερόν τεμάχιον τοῦ ξύλου) καὶ τοποθετεῖται ἐπὶ τῆς τραπέζης τόσον τὸ ξύλον τοῦ Σταυροῦ ὅσον καὶ ὁ (ἐπιτεθεὶς ἐπ' αὐτοῦ κατὰ τὴν σταύρωσιν) τίτλος»⁸¹. Τότε «ὁ ἐπίσκοπος καθήμενος στηρίζει τὰς χεῖράς του εἰς τὰ ἄκρα τοῦ Ἁγίου Ἐύλου, οἱ διάκονοι δέ, οἵτινες κύκλῳ ἵστανται, ἐπιτηροῦν. Καὶ ἐπιτηροῦν διὰ τὸν ἐξῆς λόγον: Εἶναι συνήθεια ὅπως ἀνὰ εἷς, ὅλος ὁ λαὸς, προσέρχεται, τόσον δηλ. οἱ πιστοί, ὅσον καὶ οἱ κατηχούμενοι, νὰ ὑποκλίνωνται πρὸ τῆς τραπέζης, νὰ ἀσπάζωνται τὸ "Ἅγιον Ἐύλον καὶ νὰ παρέρχωνται. Καὶ καθὼς διηγοῦνται, ἐπειδὴ κάποιος, ἀγνοῶν πότε, ἐνέπηξεν ὀδόντα καὶ ἔκλεψε (τεμάχιον) τοῦ Ἁγίου Ἐύλου, διὰ τοῦτο τώρα οἱ διάκονοι, οἱ περίξ ἱστάμενοι, ἐπιβλέπουν οὕτως ὥστε νὰ μὴ ἀποτολμῆσι τις πλησιάζων νὰ πράξῃ ὁμοίως ἐκ νέου. Τοιοῦτοτρόπως λοιπὸν ὅλος ὁ λαὸς διέρχεται. Πάντες δηλαδή ὑποκλίνονται, ἐγγίζουσιν πρῶτον διὰ τοῦ μετώπου, ἔπειτα διὰ τῶν ὀφθαλμῶν τὸν Σταυρόν καὶ τὸν τίτλον, ἀσπάζονται κατόπιν τὸν Σταυρόν καὶ παρέρχονται, ἀλλ' οὐδεὶς θέτει χεῖρα, ἵνα ἐγγίσῃ αὐτόν. Ὅταν δὲ ἀσπα-

80. Αἰθερίας Ὅδοιπορικόν, κεφ. 35, 36 καὶ 37. Louis Duchesne, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 488-490. Κωνστ. Καλοκύρη, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 451-455.

81. Ἡ ἐπὶ τοῦ Σταυροῦ εὑρεθεῖσα ἐπιγραφή εὑρέθη κατὰ τὰς ἀνασκαφικὰς ἐρεῦνας τῆς ἀγίας Ἐλένης ἐπὶ τοῦ Γολγοθᾶ. Διὰ τῆς ἐπιγραφῆς ἀνεγνωρίσθη ὁ συνευρεθεὶς Σταυρὸς ὡς ὁ πραγματικὸς Σταυρὸς τοῦ Κυρίου. Ὁ Σταυρὸς οὗτος διαιμοιράσθη εἰς τεμάχια, σταλέντα εἰς ὅλον τὸν κόσμον, κατὰ βεβαίωσιν Κυρίλλου Ἱεροσολύμων (Κατήχ. Δ', 10', 10. Migne Ἐ. Π. 33, 469, 688, 776) (Κ. Καλοκύρη, ἐνθ' ἄνωτ. σ., 457).

σθούν τὸν Σταυρὸν καὶ παρέλθουν, εὐρίσκεται (ἐκεῖ) διάκονος κρατῶν τὸν δακτύλιον τοῦ Σολομώντος καὶ τὸ χρησιμοποιοῦμενον κατὰ τὴν χρῆσιν τῶν βασιλέων κέρας. Ἀσπάζονται τὸ κέρας, εὐλαβοῦνται τὸν δακτύλιον»⁸². Ἡ προσκύνησις τοῦ Σταυροῦ παρετείνετο μέχρι τῆς ἕως ὥρας (μεσημβρίας)⁸³.

Μετὰ τὴν προσκύνησιν τοῦ Σταυροῦ, πάντες κατὰ τὴν ἕκτην ὥραν (μεσημβρίαν) μεταβαίνουν εἰς τὸν χῶρον πρὸ τοῦ Σταυροῦ, «εἴτε ὑπάρχει ὑετός, εἴτε καύσων, διότι ὁ τόπος οὗτος εἶναι ἐν ὑπαίθρῳ, τ.ἔ. ὡς εἶδος αἰθρίου πολὺ μεγάλου καὶ ἀρκούντως ὠραίου, ὅπερ εὐρίσκεται μεταξὺ Σταυροῦ καὶ Ἀναστάσεως». Ἐκεῖ συναθροίζεται ὁ λαός, ἐνῶ «διὰ τὸν ἐπίσκοπον τοποθετοῦν καθέδραν ἔμπροσθεν τοῦ Σταυροῦ, καὶ ἀπὸ τῆς ἕως ὥρας (μεσημβρίας) μέχρι τῆς ἑνάτης (3 μ.μ.) οὐδὲν ἕτερον γίνεται», εἰ μὴ ἀνάγνωσις βιβλικῶν περικοπῶν ὡς ἐξῆς: Ἐν πρώτοις ἀναγινώσκονται ἐκ τῶν Ψαλμῶν τὰ εἰς τὸ Πάθος τοῦ Κυρίου ἀναφερόμενα χωρία, εἶτα αἱ σχετικαὶ περικοπαὶ τῶν Πρά-

82. Αἰθέριας, αὐτόθι, κεφ. 37. Κωνσταντ. Καλοκέρη, ἐνθ' ἄνωτ.

83. Ὡς σημειοῦται ὑπὸ τοῦ Παν. Τρεμπέλα, «ἡ τελετὴ αὕτη τῆς προσκυνήσεως τοῦ Σταυροῦ κατὰ τὴν Μ. Παρασκευὴν ἐγένετο πρότυπον μιμήσεως πολλοαῦτοῦ τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου κατὰ τὸν Baumstark (ἐνθ' ἄνωτ., σ. 152-154). Οὗτος ὡς ἀπήχησις τῆς τελετῆς ταύτης θὰ ἠδύνατο νὰ θεωρηθῇ ἡ προσκύνησις τοῦ τιμιου Ξύλου, ἡ καὶ ἐν Κωνσταντινουπόλει λαμβάνουσα χώραν κατὰ τὰς τρεῖς τελευταίας ἡμέρας τῆς Μ. Ἑβδομάδος, ὡς εὑρεν αὐτὴν ὁ περὶ τὰ μέσα τοῦ ἐβδόμου αἰῶνος ἐπισκεψάμενος τὴν βασιλευσάν γάλλος ἐπίσκοπος Arcuff (πρβλ. Adamnanus, De locis sanctis III, 3. Ed. Geyer, Itinera hierosolymitana, σ. 282. A. Baumstark, αὐτόθι). Καὶ ἐξέλιπε μὲν βραδύτερον τόσον ἐκ τῆς Παλαιστίνης, ὅσον καὶ ἐν τῷ Βυζαντινῷ τύπῳ ἡ τελετὴ αὕτη ἀναζήσασα μὲν μόλις τῷ 1864, ὅτε ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου Κων/λεως Σωφρονίου ὠρίσθη νὰ προβάλληται μετὰ τὸ πέμπτον εὐαγγέλιον τῆς ἐσπέρας τῆς Μ. Πέμπτης (ἄρθρου τῆς Μ. Παρασκευῆς) ὁ Ἐσταυρωμένος λιτανευόμενος καὶ τοποθετούμενος εἰς προσκύνησιν ἐν μέσῳ τοῦ ναοῦ, ἀγνωσμένη δ' ἔτι καὶ νῦν ὑπὸ τῶν μονῶν τοῦ ἁγίου Ὄρους. Διτηρήθη ὁμοίως ὡς σοβαρὸν στοιχεῖον λατρείας ἐν τῇ ἀκολουθίᾳ τῆς Μ. Παρασκευῆς παρὰ τοῖς Ἰακωβίταις καὶ τοῖς Μαρωνίταις, ὅπως καὶ ἐν τῇ Ρωμαιοκαθολικῇ Ἐκκλησίᾳ (Adoratio Crucis). Κατὰ τινὰ μάλιστα ἐκ τῶν παλαιότερων ρωμαϊκῶν Διατάξεων (Ordines Romani) (L. Duchesne, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 481), καθ' ὃν χρόνον ὁ πάπας μετέβαινε ἐκ τοῦ Λατερανοῦ εἰς τὸν ναὸν τοῦ ἁγ. Στεφάνου, ἵνα τελέσῃ τὴν ἀκολουθίαν τῆς Μ. Παρασκευῆς, ὁ διάκονος ἔφερε τὸν Σταυρὸν «post tergum domini apostolici» (=μετὰ τὸν νῶτον τοῦ ἀποστολικοῦ κυρίου), σημαίνει δὲ ἡ φράσις αὕτη κατὰ τὸν Baumstark, ὅτι τὰ λείψανα τοῦ Σταυροῦ ἐστηρίζοντο ἐπ' αὐτοῦ τοῦ νῶτου τοῦ ποντίφικος. Ἐν ἄλλαις λέξεσιν ἐγένετο ἀναπαράστασις τῆς σκηνῆς τῆς μεταφορᾶς τοῦ Σταυροῦ εἰς τὸν Γολγοθᾶν, τοῦ μὲν πάπα ἐκπροσωποῦντος τὸν Χριστόν, τοῦ δὲ ὑποβαστάζοντος εἰς τὸν νῶτον τοῦ πάπα τὸν σταυρὸν διακόνου παριστάντος Σίμωνα τὸν Κυρηναῖον. Παρόμοιον τι ἀναφέρεται καὶ εἰς Τυπικὸν τι τῆς Ἱερουσαλὴμ τοῦ δεκάτου αἰῶνος (Α. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, Ἀνάλεκτα Ἱεροσ. σταχυολογίας, τόμ. Β', σ. 145) περιέχον τὴν τάξιν τῶν ἀκολουθιῶν τῆς Μ. Ἑβδομάδος. Κατὰ διάταξιν τινὰ τούτου δηλαδὴ ὁ Πατριάρχης φέρει ἐπὶ τῶν ὤμων του προοδεδεμένον τὸ τεμάχιον τοῦ ἀληθοῦς Τιμιου Ξύλου ἀπὸ τοῦ παρεκκλησίου, ὅπου εἶναι πάντοτε ἀποθεθειμένον, μέχρι τοῦ μέρους τοῦ καλουμένου «ἁγία φυλακή», ἐνῶ ὁ ἀρχιδιάκονος «σύρει αὐτόν». Ταῦτα κατὰ τὸν Baumstark» (Παν. Τρεμπέλα, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 311-312).

ξέων, τῶν Ἐπιστολῶν, τῶν Εὐαγγελίων καὶ αἱ περὶ τοῦ Πάθους προρρήσεις τῶν Προφητῶν. Ταῦτα συνυφαίνονται μετὰ καταλλήλων καὶ ἐπικαίρων ὕμνων καὶ δεήσεων (εὐχῶν), προσηρμοσμένων εἰς τὸ ἑορτολογικὸν περιεχόμενον τῆς ἡμέρας, ἐνῶ ἡ κατάνυξις τοῦ εἰς θρήνους ἐκσπῶντος λαοῦ εἶναι μεγάλη. Τὴν 9ην ὥραν ἀναγινώσκειται ἡ περικοπὴ τοῦ Εὐαγγελίου τοῦ Ἰωάννου (Ἰωάν. ιθ', 30), ὅστις ἐξιστορεῖ ὅτι ὁ Κύριος παρέδωκε τὸ πνεῦμα. «Μετὰ τὸ ἀνάγνωσμα τοῦτο, κατὰ τὴν περιγραφὴν τῆς Αἰθερίας, γίνεται δέησις καὶ ἀπόλυσις. Ἀλλὰ μόλις ἡ ἀπόλυσις γίνῃ πρὸ τοῦ Σταυροῦ, μεταβαίνουν πάραυτα πάντες εἰς τὴν μείζονα ἐκκλησίαν, τὸ Μαρτύριον, καὶ ἐκεῖ γίνεται ὅ,τι συνηθίζεται κατὰ τὴν ἐβδομάδα ταύτην, ἀπὸ τῆς 9ης ὥρας, ὅταν συναθροίζονται εἰς τὸ Μαρτύριον, μέχρι τῆς ἐσπέρας. Μετὰ τὴν ἀπόλυσιν εἰς τὸ Μαρτύριον μεταβαίνουν εἰς τὴν Ἀνάστασιν. Καὶ ὅταν ἔλθουν ἐκεῖ, ἀναγινώσκουν τὴν περικοπὴν τοῦ Εὐαγγελίου, καθ' ἣν ὁ Ἰωσήφ ἠτήσατο τὸ σῶμα τοῦ Κυρίου καὶ ἔθηκεν αὐτὸ ἐν τῷ καινῷ μνημείῳ. Μετὰ τὸ ἀνάγνωσμα τοῦτο γίνεται δέησις, εὐλογοῦνται οἱ κατηχούμενοι καὶ ἀκολουθεῖ ἀπόλυσις». Διὰ τὴν νύκτα ταύτην δὲν ὑπῆρχεν ὑποχρεωτικὴ ἀγρυπνία. «Οὕτως οἱ βουλόμενοι ἐκ τοῦ λαοῦ ἢ μᾶλλον οἱ δυνάμενοι ἀγρυπνοῦν, ἀλλ' οἱ μὴ δυνάμενοι δὲν ἀγρυπνοῦν μέχρι πρωῆας. Ἀλλ' οἱ κληρικοὶ ἀγρυπνοῦν ἐκεῖ, δηλαδὴ οἱ ἰσχυρότεροι καὶ οἱ νεώτεροι ἐξ αὐτῶν. Καὶ ὅλην τὴν νύκτα λέγουν ὕμνους καὶ ἀντίφωνα μέχρι πρωῆας. Ὅμως μέγα πλῆθος ἀγρυπνεῖ, ἄλλοι ἀπὸ τῆς ἐσπέρας, ἄλλοι ἀπὸ τοῦ μεσονυκτίου, ὅσον δηλαδὴ δύναται ἕκαστος»⁸⁴.

Κατὰ τὸ Μ. Σ α β β α τ ο ν τελοῦνται αἱ συνήθεις ἀκολουθίαι τῆς Τρίτης καὶ τῆς Ἐκτης, παραλειπομένης τῆς ἀκολουθίας τῆς Ἐνάτης καὶ προετοιμαζομένων τῶν πασχαλινῶν παννυχίδων, ὧν, ὡς εἶδομεν μετέχουν καὶ οἱ βαπτιζόμενοι. Κατὰ τὴν νύκτα τοῦ Μ. Σαββάτου ἐγίνοντο, ὡς ἤδη εἴπομεν, δύο Λειτουργίαι, αἵτινες κατ' οὐσίαν τελοῦνται μέχρι σήμερον⁸⁵.

Τὴν Κυριακὴν τοῦ Πάσχα, μετὰ τὴν ἐν τῷ ναῷ τῆς Ἀναστάσεως ἀπόλυσιν τοῦ Λυχνικοῦ, «ὅλος ὁ λαὸς συνοδεύει τὸν ἐπίσκοπον μεθ' ὕμνων εἰς τὴν Σιών». Ἐκεῖ λέγονται ὕμνοι καὶ εὐχαὶ ἀνταποκρινόμεναι εἰς τὸ ἑορτολογικὸν περιεχόμενον τῆς ἡμέρας καὶ ἀναγινώσκειται ἡ εὐαγγελικὴ περικοπή, ἣτις ἐξιστορεῖ, ὅτι «τὴν ἰδίαν ἡμέραν ὁ Κύριος ἐν τῷ αὐτῷ τόπῳ, ἐν ᾧ νῦν ὑπάρχει ἡ ἐκκλησία αὕτη τῆς Σιών, τῶν θυρῶν κεκλεισμένων παρουσιάσθη εἰς τοὺς μαθητάς», ἀπουσιάζοντος τοῦ Θωμᾶ (Ἰωάν. κ', 19-25). «Μετὰ τὸ ἀνάγνωσμα τοῦτο γίνεται ἐκ νέου δέησις, εὐλογοῦνται οἱ κατηχού-

84. Αἰθερίας, Ὀδοιπορικόν, κεφ. 37. Κωνστ. Καλοκύρη, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 455-459.

85. Αἰθερίας, αὐτόθι, κεφ. 38. Ἰδὲ καὶ ὑπόσημ. 56. Ἰδὲ καὶ Παν. Τρεμπέλα, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 313.

μενοι, ἔπειτα οἱ πιστοὶ καὶ ἐπιστρέφει ἕκαστος εἰς τὸν οἶκόν του ἀργὰ περὶ ὥραν ἴσως δευτέραν τῆς νυκτός (8 μ.μ.)⁸⁶.

Διὰ τὰς ἡμέρας τῆς Διακαινησίμου Ἑβδομάδος ἡ Αἰθερία μαρτυρεῖ, ὅτι ἐγίνοντο καθημερινῶς λατρευτικαὶ συνάξεις. Ἡ σχετικὴ περιγραφή τῆς Αἰθερίας ἔχει ὡς ἐξῆς: «Αἱ πασχαλιναὶ ἀκολουθίαι (ἐν Ἱεροσολύμοις) παρατείνονται ἀργά, ὡς καὶ παρ' ἡμῶν (τοῖς δυτικοῖς), καὶ αἱ λειτουργίαι τελοῦνται κανονικῶς κατὰ τὰς ὀκτῶ ἡμέρας τοῦ Πάσχα, ὅπως τελοῦνται πανταχοῦ κατὰ τὸ Πάσχα, μέχρι τῆς ὀγδόης (ἡμέρας Διακαινησίμου). Εἶναι δὲ ἐνταῦθα ὁ αὐτὸς διάκοσμος καὶ ἡ αὐτὴ διάταξις διὰ τὰς ὀκτῶ ἡμέρας τοῦ Πάσχα, ὡς καὶ κατὰ τὰ Ἐπιφάνια, τόσον εἰς τὴν μεγάλην Ἐκκλησίαν, ὅσον καὶ εἰς τὴν Ἀνάστασιν, εἰς τὸν Σταυρὸν καὶ εἰς τὸν Ἐλαιῶνα, ὡς ἐπίσης εἰς τὴν Βηθλεὲμ καί, πρὸς τούτοις, εἰς τὸ Λαζάριον καὶ πανταχοῦ, ἕνεκα τοῦ ὅτι εἶναι πασχαλιναὶ ἡμέραι. Λιτανεύουσι δὲ τὴν αὐτὴν ἡμέραν, δηλ. τὴν πρώτην Κυριακὴν, εἰς τὴν μεῖζονα Ἐκκλησίαν, ἥτοι εἰς τὸ Μαρτύριον καὶ (κατὰ) τὴν ἑορτὴν τῆς Δευτέρας καὶ τὴν ἑορτὴν τῆς Τρίτης, ὅπου ὅμως πάντοτε μετὰ τὴν ἀπόλυσιν εἰς τὸ Μαρτύριον ἔρχονται εἰς τὴν Ἀνάστασιν ὑμνοῦντες. Κατὰ δὲ τὴν ἑορτὴν τῆς Τετάρτης λιτανεύουσι εἰς τὸν Ἐλαιῶνα, τὴν Πέμπτην εἰς τὴν Ἀνάστασιν, τὴν Παρασκευὴν εἰς τὴν Σιών καὶ τὸ Σάββατον πρὸ τοῦ Σταυροῦ, τὴν δὲ Κυριακὴν, δηλ. τὴν ὀγδόην (τοῦ Θωμᾶ), ἐκ νέου μεταβαίνουν εἰς τὴν μεῖζονα Ἐκκλησίαν, ἥτοι εἰς τὸ Μαρτύριον. Κατὰ τὰς ὀκτῶ αὐτὰς ἡμέρας τοῦ Πάσχα, καθημερινῶς μετὰ τὸ πρόγευμα, ὁ ἐπίσκοπος μεθ' ὄλου τοῦ κλήρου καὶ πάντων τῶν νεοφύτων, δηλαδή ἐκεῖνων, οἱ ὅποιοι (προσφάτως) ἐβαπτίσθησαν, μεθ' ὄλων τῶν ἀποτακτικῶν, ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν, καὶ ἐπίσης (μετὰ) τοῦ πλήθους τοῦ ἐπιθυμοῦντος, ἀνέρχονται εἰς τὸν Ἐλαιῶνα. Ἄδουσι ὕμνους, τελοῦσι δεήσεις τόσον εἰς τὴν ἐκκλησίαν, ἥτις εὑρίσκεται ἐν τῷ Ἐλαιῶνι..., ὅσον καὶ εἰς τὸ Imbomon... Καὶ ἀφοῦ ἀναγνωσθοῦν οἱ ψαλμοὶ καὶ γίνῃ εὐχή, καταβαίνουν ἐκεῖθεν εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἀναστάσεως, ὑμνοῦντες, κατὰ τὴν ὥραν τοῦ Λυχνικοῦ. Τοῦτο γίνεται κατὰ πάσας τὰς ὀκτῶ ἡμέρας» (κεφ. 39)⁸⁷.

Κατὰ τὴν Κυριακὴν τοῦ Θωμᾶ, συμφώνως πρὸς τὴν περιγραφὴν τοῦ αὐτοῦ Ὀδοιπορικοῦ, μετὰ τὸ πέρασ τῆς ἀκολουθίας τῆς ἔκτης ὥρας «πᾶς ὁ λαὸς μετὰ τοῦ ἐπισκόπου ἀναβαίνει εἰς τὸν Ἐλαιῶνα». Εἰς τὸν ἐκεῖ ναὸν λέγονται ἐπίκαιρα ἀντίφωνα καὶ εὐχαί. Ἐν συνεχείᾳ ψάλλοντες ὕμνους μεταβαίνουν εἰς τὸ Imbomon, ἔνθα λέγονται νέαι εὐχαί. Μετὰ τοῦτο περὶ τὴν ὥραν τοῦ Λυχνικοῦ κατέρχονται ἐν πομπῇ μεθ' ὕμνων εἰς τὴν Ἀνάστασιν. Τελεσθέντος τοῦ Λυχνικοῦ ὁ λαὸς μεθ' ὕμνων συνοδεύει τὸν ἐπίσκοπον εἰς τὴν Σιών, ἔνθα λέγονται ὕμνοι καὶ ἀναγινώσκεται ἡ εὐαγγελικὴ περι-

86. Αἰθερία, ἐνθ' ἄνωτ., κεφ. 39.

87. Αὐτόθι. Κωνσταντ. Καλοκύρη, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 461-463.

κοπή, ἣτις ἀναφέρεται εἰς τὸν Θωμᾶν. Ἐν συνεχείᾳ εὐλογοῦνται οἱ κατηχούμενοι καὶ οἱ πιστοί, μεθ' ὃ ἕκαστος μεταβαίνει εἰς τὴν οἰκίαν του κατὰ τὴν δευτέραν ὥραν τῆς νυκτὸς (8 μ.μ.)⁸⁸.

Κατὰ τὴν περίοδον ἀπὸ τοῦ Πάσχα μέχρι τῆς Πεντηκοστῆς οὐδεὶς ἐνήστειεν, οὐδ' αὐτοὶ οἱ Ἀποτακτίται (*nec ipsi Aputactitae*)⁸⁹.

Κατὰ τὴν τεσσαρακοστὴν ἀπὸ τοῦ Πάσχα ἡμέραν, ἀπὸ τῆς παραμονῆς, τ.ἔ. τῆς Τετάρτης, οἱ πιστοὶ συνήρχοντο εἰς Βηθλεέμ, ἵνα τελέσουν ἀγρυπνίαν ἐν τῷ ναῷ, ἐν τῷ ὁποίῳ εὐρίσκεται τὸ σπήλαιον, ἔνθα ἐγεννήθη ὁ Κύριος (*ubi natus est Dominus*). Τὴν ἐπομένην (Πέμπτην), κατὰ τὴν Θεϊαν Λειτουργίαν, οἱ πρεσβύτεροι καὶ ὁ ἐπίσκοπος κηρύττουν ἐπικαίρως (*presbyteri et episcopus predicent, dicentes apte diei et loco*)⁹⁰. Ἡ μνεία ἐπικαίρου κηρύγματος ὑποδηλοῖ, ὅτι ὁπωσδήποτε θὰ ἐγένετο μνεία καὶ τοῦ γεγονότος τῆς Ἀναλήψεως, ἣτις δὲν ἀναφέρεται ὡς ρητῶς ἐφορτάζομένη⁹¹. Ἡ Ἀνάληψις μνημονεύεται μετὰ τῆς Πεντηκοστῆς, ὡς ἐπισημαίνομεν κατωτέρω. Πρὸς ἐξήγησιν τοῦ γεγονότος, ὅτι ἡ τεσσαρακοστὴ ἀπὸ τῆς Ἀναστάσεως ἡμέρα ἐωρτάζετο εἰς τὴν Βηθλεέμ, προεβλήθησαν πολλαὶ ὑποθέσεις, ἐκ τῶν ὁποίων ἀπιθανωτέρα παρουσιάζεται ἡ συσχετιζούσα τὰ δύο γεγονότα τῆς ζωῆς τοῦ Κυρίου, τὴν Γέννησιν δηλαδὴ καὶ τὴν Ἀνάληψιν αὐτοῦ, τὴν κατὰ τὴν ἐνανθρώπησιν κάθοδον τοῦ Κυρίου ἐκ τῶν οὐρανῶν καὶ τὴν ἐκ τῆς γῆς ἐξόδον καὶ ἐπάνοδον αὐτοῦ εἰς τοὺς οὐρανοὺς. Ἐὰν εἰς τὴν Βηθλεέμ, λέγει ὁ Κύριλλος⁹², κατῆλθεν ὁ Κύριος ἐκ τῶν οὐρανῶν, εἰς τὸ βροσ τῶν Ἐλαιῶν ἐπανεκτῆσεν αὐτούς»⁹³.

Ὁ ἐφορτασμὸς τῆς Πεντηκοστῆς, κατὰ τὴν Αἰθερίαν, εἶναι μέγιστος κόπος διὰ τὸν λαόν (*maximus labor est populo*). Ἡ σύναξις ἐγένετο ἤδη κατὰ τὴν νύκτα, καθ' ἣν ὁ ἐπίσκοπος ἀνεγίνωσκε τὴν ἀπάντοτε κατὰ τὴν Κυριακὴν ἡμέραν» (*semper dominica die*) ἀναγνωσκομένην ἑωθινὴν ἀναστάσιμον εὐαγγελικὴν περικοπήν. Ἄμα τῇ πρωτῆ (eum mane) πορεύεται ὁ λαὸς ἐν πομπῇ εἰς τὴν μείζονα «Ἐκκλησίαν», τ.ἔ. τὸ Μαρτύριον. Μετὰ τὸ πέρασ τῆς Θεϊαῖς Λειτουργίας, καθ' ἣν κηρύττουν οἱ πρεσβύτεροι καὶ ὁ ἐπίσκοπος, πάντες συνοδεύουν μεθ' ὕμνων τὸν ἐπίσκοπον εἰς τὴν Σιών,

88. Αἰθερίας, Ὀδοιπορικόν, κεφ. 40. Louis Duchesne, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 494-495.

89. Αἰθερίας, ἔνθ' ἄνωτ., κεφ. 41. Louis Duchesne, μν. ἔ., σ. 495.

90. Αἰθερίας, αὐτόθι, κεφ. 41-42. Louis Duchesne, αὐτόθι.

91. Αἱ «Ἀποστολικαὶ Διαταγαὶ» ρητῶς μαρτυροῦν, ὅτι «ἀπὸ τῆς πρώτης Κυριακῆς (τοῦ Πάσχα) ἀριθμήσαντες τεσσαράκοντα ἡμέρας, ἀπὸ Κυριακῆς μέχρι Πέμπτης ἐφορτάσατε τὴν ἐορτὴν τῆς Ἀναλήψεως τοῦ Κυρίου» (Ε', 20, ἐν ΒΕΠΕΣ, τόμ. 2, σ. 91).

92. Κυρίλλου Ἱεροσόλυμων, Κατηχήσεις XIV, § 23, Migne Ἐ.Π. 38, 856.

93. Παν. Τρεμπέλα, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 314-315.

ἐνθα φθάνουν τὴν τρίτην ὥραν τῆς πρωΐας, καθ' ἣν ἐγένετο ἡ κάθοδος τοῦ ἁγίου Πνεύματος, ὡς ἀναφέρεται ἐν τῇ περικοπῇ τῶν Πράξεων, ἥτις ἀναγινώσκειται ἐν συνεχείᾳ. Τελεῖται ἐκ νέου ἡ Θεία Εὐχαριστία. Μετὰ τὴν ἀπόλυσιν δὲν ὑπῆρχε πολὺς χρόνος πρὸς λῆψιν φαγητοῦ καὶ ἀνάπαυσιν, διότι ὁ ἀρχιδιάκονος ἐκάλει τοὺς πιστοὺς νὰ εὐρίσκωνται μετὰ τὴν ἕκτην ὥραν ἐπὶ τοῦ ἔρους τῶν Ἐλαιῶν εἰς τὸ Imbomon, ἥτοι ἐπὶ τοῦ τόπου, ἐξ οὗ κατὰ τὴν παράδοσιν ὁ Κύριος ἀνελήφθη εἰς οὐρανοῦς. "Ὅταν τοῦτο γίνεται, καθημένων πάντων, λέγονται ὕμνοι, ἀντίφωνα καὶ ἀναγνώσματα ἐπίκαιρα, ἐν οἷς καὶ ἡ εἰς τὴν Ἐνάληψιν τοῦ Κυρίου ἀναφερομένη εὐαγγελικὴ περικοπή⁹⁴, ὡς καὶ ἡ σχετικὴ περικοπὴ τῶν Πράξεων. Μετὰ τὰς πρὸς τοὺς κατηχουμένους καὶ τοὺς πιστοὺς εὐλογίας περὶ τὴν ἐνάτην ὥραν οἱ πιστοὶ κατέρχονται ἐν πομπῇ καὶ ψάλλοντες, ἕνα μετὰ τὴν δεκάτην ἀπογευματινὴν ὥραν (4 μ.μ.) φθάσουν εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ἐλαιῶνος, ὅπου εὐρίσκεται τὸ σπήλαιον, ἐν τῷ ὁποίῳ ὁ Κύριος ἐδίδασκε τοὺς μαθητάς. Ἐκεῖ ἐτελεῖτο ἡ ἀκολουθία τοῦ Λυχνικοῦ, μετὰ τὸ πέρασ τῆς ὁποίας ἡ λιτανεία, συνεχιζομένη μεθ' ὕμνων καὶ λίαν βραδέως, κατέληγεν εἰς τὸ Μαρτύριον περὶ τὴν δευτέραν νυκτερινὴν ὥραν, ἕνα, ἀφοῦ ψαλοῦν πάλιν ὕμνοι καὶ λεχθοῦν εὐχαί, κατευθυνθῆ πρὸς τὴν Ἀνάστασιν. Ἐκεῖθεν, ἀφοῦ ἐψάλλοντο ἀντίφωνα καὶ ἠὺλογοῦντο οἱ κατηχούμενοι καὶ οἱ πιστοί, ἡ λιτανεία προὐχώρει εἰς τὸν Γολγοθᾶν (ad Crucem), ἐνθα ἐπανελαμβάνοντο τὰ αὐτά, καὶ ἐκεῖθεν κατέληγε τέλος εἰς τὸν ναὸν τῆς Σιών, ἐνθα ἐκ νέου ἠκούοντο ἐπίκαιρα ἀναγνώσματα, ψαλμοὶ καὶ ἀντίφωνα καὶ ἠὺλογοῦντο οἱ κατηχούμενοι καὶ οἱ πιστοί. Γενομένης ἀπολύσεως, ἠσπάζοντο πάντες τὴν χεῖρα τοῦ ἐπισκόπου καὶ ἐπέστρεφον εἰς τοὺς οἴκους των περὶ τὸ μεσονύκτιον (hora noctis forsitan media)⁹⁵.

Ἡ Αἰθερία ὀμιλεῖ καὶ περὶ νηστείας, ἀρχομένης τὴν ἐπομένην τῆς Πεντηκοστῆς, τοῦθ' ὅπερ δὲν εἶναι ἐξ ὁλοκλήρου ἀκριβές⁹⁶.

94. Ἐπισημῶς προκαλεῖ ἐκπληξιν τὸ ὅτι ἀπρὸς τὴν ἡμέραν τῆς Πεντηκοστῆς συνεδίαζετο ἐν Ἱεροσολύμοις καὶ ὁ ἑορτασμός τοῦ γεγονότος τῆς Ἀναλήψεως, δέκα ὅλας ἡμέρας προηγηθέντος τῶν κατὰ τὴν Πεντηκοστὴν συμβαινόντων. Ἄλλὰ καθὼς παρατηρεῖ ὁ Baumstark (ἐνθ' ἄνωτ., σ. 170), ἡ Πεντηκοστὴ ἦτο ἑορτὴ οὐ μόνον ἱστορικὴ, ἀλλὰ καὶ ἰδεολογικὴ. Ἐωρτάζετο κατ' αὐτὴν οὐ μόνον τὸ γεγονός τῆς καθόδου τοῦ ἁγίου Πνεύματος, ἀλλὰ καὶ ἡ τελείωσις πάσης τῆς σωτηριώδους οἰκονομίας διὰ τῶν δύο γεγονότων τῆς Ἀναλήψεως καὶ τῆς Πεντηκοστῆς, ἅτινα εἶναι ἀχώριστα καὶ συνδέονται ἀδιασπᾶστως. Διότι ἐὰν ὁ Κύριος δὲν ἀνελαμβάνετο εἰς τοὺς οὐρανοῦς, δὲν θὰ ἐπληροῦτο ἡ περὶ ἀποστολῆς τοῦ Πνεύματος εἰς τοὺς μαθητάς ἐπαγγελία» (Π α ν. Τ ρ ε μ π έ λ α, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 315-316).

95. Αἰθερία, Ὁδοιπορικόν, κεφ. 43. Louis Duchesne, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 495-498.

96. Ὡς σημειοῦται ὑπὸ τοῦ Παν. Τρεμπέλα, «ὅπως κατὰ τὰς ἑορτάς τῶν Ἐπιφανίων καὶ τοῦ Πάσχα ἐπηκολοθεῖ ὁλόκληρος μεθεορταστικὴ ἑβδομάς, οὕτω φυσικὸν ἦτο καὶ αἱ ἐπακολουθοῦσαι ἐπτά μετὰ τὴν Πεντηκοστὴν ἡμέραι νὰ φέρουν χαρακτῆρα ἐκδήλων πανηγυρικόν. Ἄλλως τε ἔχομεν ρητὴν περὶ τούτου ἐντολὴν τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι καὶ ἡ ὑπὸ τῆς Αἰθερίας γινομένη περιγραφή τῆς ἑορτῆς τῆς ἐπετείου τῶν ἐγκαινίων τῶν ναῶν τοῦ Μαρτυρίου καὶ τῆς Ἀναστάσεως, καθ' ἣν συγκεντροῦνται πλήθη μοναχῶν καὶ πιστῶν ἐκ διαφόρων ἐπαρχιῶν («de diversis provinciis, id est de Mesopotamia vel Syria, vel de Egypto aut Thebaida, ubi plurimi monazontes sunt, sed et de diversis omnibus locis vel provinciis»⁹⁷). Οἱ διὰ τὴν ἑορτὴν ἐρχόμενοι εἰς Ἱεροσόλυμα ἐπίσκοποι, οἵτινες ὑπερβαίνουν τοὺς τεσσαράκοντα ἢ πενήκοντα, συνοδεύονται ὑπὸ πολλῶν ἐκ τῶν ὑπ' αὐτοὺς κληρικῶν («Episcopi autem, quando parvi fuerint, hisdem diebus Ierosolima plus quadraginta aut quinquaginta sunt; et cum illis veniunt multi clerici sui»)⁹⁸. Ἡ ἡμέρα τῆς ἑορτῆς ἐταυτίζετο, κατὰ τὴν Αἰθέριαν, πρὸς τὴν ἡμέραν καθ' ἣν εὐρέθη ὁ Τίμιος Σταυρός, δι' αὐτὸ δὲ καὶ τὰ ἐγκαίνια τῶν δύο ναῶν ὠρίσθησαν νὰ συμπέσουν πρὸς αὐτὴν («Harum ergo ecclesiarum sanctarum encenia cum summo honore celebrantur, quoniam crux Domini inventa est ipsa die. Et ideo propter hoc ita ordinatum est, ut quando primum sanctae ecclesiae suprascriptae consecrabantur, ea dies esset qua crux Domini fuerat inventa, ut simul omni laetitiae eadem die celebrarentur»)⁹⁹.

(Ε', 20, ἐν ΒΕΠΕΣ 2, 93), καθ' ἣν «μετὰ τὸ εορτάσαι ὑμᾶς τὴν Πεντηκοστὴν, εορτάσατε μίαν ἑβδομάδα, καὶ μετ' ἐκείνην νηστεύσατε μίαν· δίκαιον γὰρ καὶ εὐφρανθῆναι ἐπὶ τῇ ἐκ Θεοῦ δωρεᾷ καὶ νηστεῦσαι μετὰ τὴν ἀλυσιν». «Μετὰ τὴν ἑβδομάδα τῆς νηστείας πᾶσαν Τετράδα καὶ πᾶσαν Παρασκευὴν προστάσσομεν ὑμῖν νηστεύειν». Οὕτως ἔχομεν ἀπὸ τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν καὶ τὴν πληροφορίαν, ὅτι ἡ ἑκτασις τῆς μετὰ τὴν Πεντηκοστὴν νηστείας ἦτο ἑβδομαδιαία» (Π α ν. Τ ρ ε μ π έ λ α, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 316).

97. Louis Duchesne, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 502.

98. Αὐτόθι.

99. Ἐνθ' ἄνωτ. Ἡ ἑορτὴ αὕτη τῆς ἐπετείου τῶν ἐγκαινίων τῶν δύο ναῶν συνέπιπτεν, ὡς ἐξ ἄλλων πηγῶν γνωρίζομεν, πρὸς τὴν 14ην Σεπτεμβρίου, ἑορτὴν τῆς ὑψώσεως τοῦ Τιμίου Σταυροῦ. Κατὰ τὸν Baumstark, «ὁ μέγας Κωνσταντῖνος ὥρισε τὴν ἡμέραν ταύτην ὡς ἡμέραν τῶν ἐγκαινίων, διότι κατ' αὐτὴν τὴν ἡμερομηνίαν εἶχον γίνεαι ἄλλοτε καὶ ἐν Ρώμῃ τὰ ἐγκαίνια τοῦ παλαιοῦ ναοῦ τοῦ ἀφιερωμένου εἰς τὸν Καπιτώλιον Δία, κατὰ τὴν πολιτικὴν τῆς συνδιαλλαγῆς τοῦ ἐθνικοῦ πρὸς τὸν χριστιανικὸν κόσμον, τὴν ὁποίαν ἠκολούθει ὁ αὐτοκράτωρ ἐκείνος. Ἡ ἑορτὴ αὕτη τῶν Ἐγκαινίων, μαρτυρουμένη ὑπ' ἄλλων μὲν κειμένων ὡς διεξαγομένη τὴν 12 Σεπτεμβρίου, ὑπ' ἄλλων δὲ τὴν 13 καὶ ὑπ' ἄλλων τὴν 14 ἢ καὶ τὴν 15, προσέλαβε μετέπειτα ἔτι μεγαλυτέραν λαμπρότητα, ὅταν ἐν ἔτει 614 συληθεῖς ὑπὸ τοῦ βασιλέως τῶν Περσῶν ὁ Τίμιος Σταυρός, ἀνεκτῆθη ὑπὸ τοῦ Ἡρακλείου καὶ ἐπανήχθη εἰς Ἱερουσαλὴμ, τῷ 630». Ἐκτοτε ἡ ἑορτὴ αὕτη κατέστη «ἑορτὴ παντὸς τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου ὡς ἑορτὴ τῆς Ὑψώσεως τοῦ Τιμίου Σταυροῦ, καθιερωθεῖσα οὐ μόνον ἐν τῇ Ἀνατολῇ, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ Δύσει» (Π α ν. Τ ρ ε μ π έ λ α, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 317, ἐνθα ἰδὲ καὶ παραπομπάς.).

ζ') Μνεία Ἀγίων.

Ἡ Αἰθερία μνημονεύει καὶ μερικοὺς Ἀγίους. Οὕτως ἀναφέρει ἅγιους τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, λ.χ. τὸν «ἅγιον Ἀβραάμ»¹⁰⁰, τὸν Μωϋσῆν¹⁰¹, τὸν «ἅγιον Ἥλιαν» τὸν προφήτην¹⁰², τὸν ἅγιον Μελχισεδέκ¹⁰³, τὸν ἅγιον Ἰακώβ¹⁰⁴. Ὡσαύτως ἀναφέρει «μαρτύρια», ἥτοι ναοὺς πρὸς τιμὴν τοῦ ἁγίου Ἀποστόλου Θωμᾶ¹⁰⁵, τοῦ ἁγίου Ἐλπιδίου¹⁰⁶ καὶ ἄλλων μαρτύρων¹⁰⁷. Μετὰ μεγάλου σεβασμοῦ ἡ Αἰθερία ὁμιλεῖ περὶ τοῦ ἐν Σελευκείᾳ μεγαλοπρεποῦς ναοῦ τῆς ἁγίας Θέκλης¹⁰⁸, ἥτις ὡς γνωστὸν τιμᾶται ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας ὡς «πρωτομάρτυς καὶ πρώταθλος ἐν γυναιξίν», ὡς «ἐν διαφόροις πόλεσι τὸν Κύριον Ἰησοῦν Χριστὸν εὐαγγελισαμένη καὶ πολλοὺς πρὸς τὴν εἰς Χριστὸν πίστιν ἐπισπασαμένη»¹⁰⁹. Ἡ μεγάλη τιμὴ, τῆς ὁποίας ἀπῆλauen ἡ ἁγία Θέκλα, εἶναι φανερά καὶ ἐκ τοῦ ὅτι, κατὰ τὴν μαρτυρίαν τῆς Αἰθερίας, περίξ τοῦ ἐν Σελευκείᾳ ὠραιότατου ἰ. ναοῦ τῆς ἁγίας Θέκλης εἶχον ἰδρυθῆ πολλὰ ἀνδρικά καὶ γυναικεῖα μοναστήρια¹¹⁰.

η') Μνεία τοῦ θεσμοῦ τῶν διοκονισσῶν.

Ἡ Αἰθερία μαρτυρεῖ καὶ περὶ τῆς ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἀνθήσεως τοῦ θεσμοῦ τῶν διακονισσῶν. Οὕτως ἀναφέρει ὡς μίαν ἐκ τῶν καλυτέρων φίλων της, «διὰ τὴν ζωὴν τῆς ὁποίας ὁμιλεῖ ὅλος ὁ κόσμος τῆς Ἀνατολῆς», «μίαν ἁγίαν διακόνισσαν τοῦ ἔρους Marhana», ἥτις διηύθυνε οἴκους ἀσκητριῶν ἢ παρθένων¹¹¹. Οὕτω καὶ ἐκ τοῦ Ὀδοιπορικοῦ τῆς Αἰθερίας πιστοποιεῖται τὸ καὶ ὑπὸ ἄλλων πηγῶν μαρτυρούμενον, ὅτι εἷς τομεὺς ἐργασίας τῶν κεχειροτονημένων ἐξεχουσῶν διακονισσῶν τῆς Ἀνατολῆς ἦτο ἡ διεύθυνσις τῶν ἐν τῇ ἐνορίᾳ «οἴκων παρθένων» ἢ «παρθενῶνων», ἐν οἷς αὐταὶ ἦσαν διδασκάλισσαι καὶ ὁδηγοὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν παρθένων εἰς τὴν ὑψηλὴν αὐτῶν ἀποστολήν¹¹².

100. Νικοδῆμου Μπαρούση, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 242.

101. Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 213, 215, 227-228.

102. Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 215, 233.

103. Αὐτόθι, σ. 233.

104. Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 245.

105. Αὐτόθι, σ. 235.

106. Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 242.

107. Αὐτόθι, σ. 222.

108. Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 246.

109. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, Ἑρωίδες τῆς χριστιανικῆς ἀγάπης (Αἰ διακόνισσαι διὰ τῶν αἰώνων), Ἀθήναι 1949, σ. 23.

110. Νικοδῆμου Μπαρούση, μν. ἔ., σ. 247.

111. Αὐτόθι.

112. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, Ἡ «χειροτονία» ἢ «χειροθεσία» τῶν διακονισσῶν, ἐν Ἀθήναις 1954, σ. 82.

3. Ἐπιλεγόμενα.

Ἐκ πασῶν τῶν μνημονευθεισῶν πληροφοριῶν περὶ τῆς λατρευτικῆς ζωῆς, αἱ ὁποῖαι περιέχονται ἐν τῷ Ἰδοιορικῷ (Itinerarium seu Peregrinatio) τῆς Αἰθέριας, καθίσταται φανερά ἡ σπουδαιότης αὐτοῦ ὡς πηγῆς πρὸς ἱστορικογενετικὴν καὶ συγκριτικὴν μελέτην πολλῶν πτυχῶν τῆς Χριστιανικῆς Λατρείας, ὡς αὗται ἦσαν διαμεμορφωμένοι καὶ ἐν χρήσει ἐν Ἀνατολῇ καὶ ἰδίως ἐν Ἱεροσολύμοις περὶ τὸ τέλος τοῦ δ' αἰῶνος. Μεγάλην σπουδαιότητα ἔχουν αἱ ὑπὸ τῆς Αἰθέριας παρεχόμεναι πληροφορίες περὶ τῆς λειτουργικῆς πράξεως, ἥτις συνεδέετο μετὰ τῆς τελεσιουργίας τοῦ βαπτίσματος, μετὰ τῶν ἀκολουθιῶν τοῦ νυχθημέρου καὶ μετὰ τοῦ ἑορτολογίου. Ἰδιαιτέρως πρέπει νὰ ἐξαρθῇ ἡ ὑπ' αὐτῆς περιγραφὴ τῆς ἱεροσολυμιτικῆς λειτουργικῆς πράξεως, ἥτις ἀνεφέρετο εἰς τὸν κύκλον τῶν κινητῶν ἑορτῶν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἔτους καὶ ἰδίως εἰς τὰς ἡμέρας τῆς Μεγάλης Ἑβδομάδος, τοῦ Πάσχα καὶ τῆς Πεντηκοστῆς. Ἡ περιγραφὴ αὕτη ἔχει πάντα τὰ γνωρίσματα τῆς αὐτοψίας καὶ αὐτηκοῦας, τῆς ἀμεσότητος καὶ τῆς βιωματικῆς ἐμπειρίας καὶ μᾶς μεταδίδει ὅλον τὸν παλμὸν καὶ τὴν συγκίνησιν τῶν πιστῶν, οἵτινες μετεῖχον τῶν λατρευτικῶν συνάξεων τῆς Μητρὸς τῶν Ἐκκλησιῶν. Ἡ ἐξ ἐπόψεως λειτουργικῆς ἀξία τοῦ Ἰδοιορικοῦ τῆς Αἰθέριας, ὅταν τοῦτο μελετᾶται κριτικῶς καὶ ὅταν παραθεωρῶνται μερικαὶ ἐκφράσεις ρητορικῆς ὑπερβολῆς, εἶναι ἀνάλογος πρὸς τὴν ἀξίαν σπουδαιοτάτων λειτουργικῶν πηγῶν τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ δ' αἰῶνος, οἷαι εἶναι αἱ «Ἀποστολικαὶ Διαταγαὶ» καὶ αἱ εἴκοσι τέσσαρες Κατηγήσεις τοῦ Κυρίλλου Ἱεροσολύμων καὶ ἰδίως αἱ τελευταῖαι πέντε, αἵτινες καλοῦνται «μυσταγωγικαὶ» καὶ ἀποδίδονται ὑπὸ τινῶν εἰς τὸν διάδοχόν του Ἰωάννην Ἱεροσολύμων¹¹³.

113. Berthold Altaner, μν. ξ., σ. 279.